

MUSTAFA MEMIĆ
(Sarajevo)

NASTANAK I ŠIRENJE ISLAMA U SADAŠNJIM GRANICAMA CRNE GORE

1. *Osmanska osvajanja u Crnoj Gori i aktivnosti nove vlasti*

Oko stotinu godina trajao je proces uspostavljanja osmanske vlasti na teritoriji današnje Crne Gore. Počeo je 1396, kada su prvi odredi prodrli iz pravca Skoplja, preko Zvečana i Jelača u srednje Polimlje (limski Nikšići i Potarje), a završio se 1496. godine kada je, tada već vazalna Crna Gora, definitivno pripojena skadarskom sandžaku.¹ Svakako, ne računajući gradska područja Bara i Ulcinja, koja su sve do 1571. godine ostala u sastavu Mletačke Republike.²

Osvajanje Crne Gore izvršeno je iz tri različita pravca, u pet etapa. Prvi prodor, kao što je napomenuto, izvršen je sedam godina poslije kosovske bitke 1396. godine preko Kosova i Jelača. Osmanlije su tada svojim isturenim jedinicama prodrli u Polimlje i Potarje, sve do Morače, zauzeli neke krajeve i objekte od strateškog značaja i osnovnu sabračajnicu koja je išla prema Bosni, a njihov subaša spominje se i na izvorima Lima, u Plavu,³ najvjerojatnije da bi obezbijedili svoj interes na saobraćajnici "Via di Zenta".⁴ Svoje postaje Osmanlije su postavili u Brskovu na Tari, gdje se nalazio rudnik olova i srebra i u nahiji Nikšić, pokraj Lima. U nekim dubrovačkim dokumentima spominje se da su Osmanlije tada bile i u Poljumlju i da su na tom području ugrožavale bezbjednost trgovine.⁵ U svojim rukama držali su carinarnicu na Limu, koja se spominje 1411. godine, a osmanski zapovjednik u Skoplju, Pašijat, i kafalija za grad Zvečan, Feriz-beg, pozvali su Dubrovčane da svoje trgovce šalju, kao i prije, preko Morače i Lima, u Brskovo i Srbiju,⁶ iz čega se izvlači zaključak da su oni tada u ovim krajevima bili dovoljno moćni, iako je uporedo funkcionisala i vlast Brankovića, ali u vazalnom odnosu.

1. Marko Dragović, *Poturčenjaci u Crnoj Gori*, Cetinje, 1931, 6;

2. Dr Pavle Mijović, *Vječno na Krajini. VIR-PAZAR, BAR, ULCINJ*, Cetinje-Beograd, 1974, 32;

3. *Oblast Brankovića. Opšti katastarski popis iz 1455*, grupa autora, Orijentalni institut, Sarajevo, 1972, 82, 83;

4. Dr Josip Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Sarajevo, 1951, 109; Isto, 111

5. dr Žarko Šćepanović, *Srednje Poljumlje i Potarje*, Beograd, 1979, 59;

6. K. Jireček, nd, 111;

Druga etapa osmanskog osvajanja predstavlja konačno uspostavljanje osmanske vlasti na području Bihora, čitavog Polimlja i Potarja 1455. godine, prestanak funkcionisanja despotovine Vuka Brankovića, kao vazalne zemlje, i ukidanje dotadašnjeg dvovlašća.

Treća etapa nastupila je skoro istovremeno iz pravca Skadra prema Medunu, Podgorici, Žabljaku i zetskoj ravnici. Medun je osvojen 1456. odnosno 1457. godine.⁷ Iste godine zauzeta je i Podgorica, a 1477. i Žabljak, prestonica Crnojevića. Tri godine kasnije Crna Gora je prihvatila vazalni odnos prema Osmanskom Carstvu.

Četvrta etapa predstavlja nastupanje Osmanlija u Boku kotorsku. Novi (Herceg Novi) je zauzet 28. januara 1482. godine.⁸ U relativno kratkom vremenu zauzeti su: Bijela, Risan i Sutorina.

Petu etapu predstavlja pripajanje Crne Gore skadarskom sandžaku 1496. godine, koja je od 1480. do tada bila u vazalnom odnosu. Od 1514. do 1528. godine postojao je i crnogorski sandžak.

Zauzimajući pojedine krajeve, Osmanlije su ih u početku pretvarali u svoja krajišta, odnosno sandžake i uvodili timarski sistem. Sa dosta razumijevanja liberalno su se odnosili prema zatečenim institucijama i dotadašnjoj vlasteli. Isto tako tolerantan odnos pokazivali su prema crkvenim dobrima. Manastirima su dozvolili da nastave svoju duhovnu aktivnost i za njihovo izdržavanje ostavljali su im materijalna dobra koja su i do tada koristili. To su unosili u popisne (katastarske) deftere i o tome im izdavali odgovarajuće tapije.⁸ Uživali su značajne privilegije kod utvrđivanja poreskih obaveza na manastirskim dobrima. U tom pogledu spadali su u kategoriju privilegisanih, pa su im poreske obaveze utvrđivane "otsjekom" (jednom godišnje). Ti su iznosi, očito, bili dosta skromni.⁹ Sveštena lica (kaluđeri i popovi) bili su oslobođeni poreskih obaveza, osim u slučajevima ako nisu ostvarivali visoke prihode.¹⁰ Nerijetko, ti se odnosi prikazuju nerealno, neobjektivno i suprotno istorijskim izvorima. To je valjda i podstaklo akademika dr. Bogumila Hrabaka da na arhivskoj dokumentaciji manastira Sv. Trojice u Pljevljima, zaključuje:

"Manastirima su išli na ruku i turske vlasti, često na štetu ne samo vlastite pastve, nego i pravoslavnih i muslimana. Turski dokumenti će pokazati da treba biti vrlo rezervisan kod uobičajenih izlaganja o narodnom karakteru srpske pravoslavne crkve pod osmanlijskim igom. Manastiri nisu izuzi-

7. dr Jovan Erdeljanović, *Pleme Kući, Bratonožići, Piperi*, Beograd, 1981., 59;

8. Hivzija Hasandedić, "Spomenici islamske kulture u Herceg-Novom i okolini", *Takvim*, Sarajevo, 1407/8, 1987, 127, 128;

9. Ukupna poreska obaveza kretala se od 160 do 300 akči godišnje, što se uaturi kretalo oko tri do šest tovara pšenice;

10. Hamid Hadžibegić, *Glavarina u Osmanskoj državi*, Sarajevo, 1966, 16;

11. Bogumil Hrabak, "Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII st", *Istorijski zapisi*, Cetinje, 1955, 1-2, 30;

mani kod dodjeljivanja povlastica."¹¹

Ne nalazimo: istorijskog osnova tvrdnjama koje smo ranije spomenuli da su pravoslavne crkve i manastiri dolaskom osmanskog zavojevača "porušeni", "ognjem sagorjeli", "razoreni", "opustošeni" i slično. Naprotiv, najznačajniji sakralni objekti, kako u Crnoj Gori tako i na Kosovu, veoma značajni za kulturu srpskog naroda, opstali su tokom čitavog osmanskog perioda i danas veoma mnogo znače (pečka patrijaršija, manastir Dečani, Gračanica i drugi).

Već je objašnjeno da su u osmanskim defterima na području Crne Gore još od prvih dana upisari, stekli svoj pravni legalitet i dobili tapije na zemlju kojom su raspolagali (a neki su imali i svoje manje čifluke, sluge i čifčije) manastiri: manastir sv. Nikole na Vranjini; manastir sv. Gospođa u Cetinju; manastir sv. Nikole u Rijeci; manastir Prečista Komi u Krajini; manastir Đurđevi stupovi u Budimlju; manastir u Donjoj Morači; manastir sv. Trojica u Pljevljima; crkva sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju.

Svi ovi manastiri i crkve izgrađeni su u doba Nemanjića, izuzev manastir sv. Gospođa na Cetinju, koji je izgradio Ivan Crnojević u vremenu od 1482. do 1484. godine, kada je bio u vazalnom odnosu prema osmanskoj državi, pa po vremenu gradnje spada u vrijeme osmanskih osvajača.

Veoma značajni sakralni objekti pravoslavne crkve izgrađeni su u vrijeme vladavine osmanske države tokom XVI i XVII vijeka, kao što su: Pivski manastir; manastir Ostorg između Nikšića i Danilovgrada; manastir Dobrilovina na Tari; manastir Šudikovo u Budimlju; manastiri u Ravnoj Rijeci, Beškovu i Zastupu, te crkve u Mirači, Majstorevini, Delenici, Vrenešćici, Brezojevici kod Plava i drugi.

Raspoloživa izvorna dokumentacija upućuje na zaključak da se osmanska država svesrdno angažovala na izgradnji manastira u Pivi. Ona je za izgradnju manastira obezbijedila pravo na zemlju u selu Orahovu i o tome manastiru izdala tapiju 16. II 1579., koju je potpisao Murteza, sin Hasanov. Protiv seljaka iz sela Stubice bio je pokrenut sudski postupak za ometanje posjeda i u vezi sa tim bila je izdata naredba bosanskog kajmekana Mišira naslovljena kadiji u Cernici, kojom je kadiji naloženo da zaštiti kaluđere manastira Piva od seljaka. Naredba je pisana 20. II 1775, a odluka kadije Omera Tevzikaza, kojom se manastiru Piva konačno priznaje pravo na zemlju u selu Orahovu, izdata je 9. III 1805. godine, upravo u vrijeme ustanaka u Drobnojcima.¹²

U Pivskom manastiru, mimo kanonskih pravila pravoslavne crkve, nalazi se među hrišćanskim bogougodnicima ucrtana i freska visokog osmanskog dostojanstvenika. Ne zna se tačno koga predstavlja ova freska, a narodno predanje kaže "da je to slika velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića", strica

12. "Bosanska vila", 10/1895, 18, 282-283; 19, 297-298 (Podaci uzeti iz Bibliografije Rasprave i članci IV, Historija, Predmetni indeks, knj. 8 i 9, Zagreb, Arhiv Hrvatske, MCMXXXIII, br. 9697);

Savatijeva (pečkog patrijarha, prim. M.M.), koji mu je i novčano pomagao da manastir podigne.¹³ Neki za njega smatraju da je "ipak više koristio pravoslavnoj crkvi Srba nego islamskoj državi Osmanovića".¹⁴ Istina je vjerovatno, i jedno i drugo. Za 15 godina njegove vladavine izgrađeno je za potrebe Osmanskog Carstva 200 ratnih brodova, a sam je izvojevao mnoge pobjede. Prvi je pokušao da probije Sueski kanal i da poveže Don sa Volgom. Ostavio je brojne zadužbine, a među njima i veličepni most na Drini. Njegova je zasluga što su Pljevlja dobila Sinan-bega i Husein-pašu Boljanića, te Husein-pašinu džamiju u Pljevljima i Sinan-begovu džamiju u Čajniču.¹⁵ U vezi sa izgradnjom Pivskog manastira angažovao se i bosanski valija obezbjeđujući potrebno zemljište. Kada je 1857. godine manastir¹⁶ slučajno zapaljen, osmanska redovna vojska priskočila je u pomoć i spasila manastir. Sultan je poklonio 50.000 groša za opravku manastira. Sve se to zbilo 52 godine nakon ustanka u Drobnjacima. Inače, ovaj manastir imao je sedam čifčija na svojim posjedima,¹⁷ a manastir Sv. Troica u Pljevljima 6 čifluka i četiri mlina na rijeci Vrhbreznici.¹⁸

Odnos pravoslavne crkve prema osmanskoj državi počeo se mijenjati od kraja XVII, a u Crnoj Gori od sredine XVII vijeka. Bio je to odraz i uticaj politike, najprije Mletačke Republike i Austrije na Balkanu i njihovih ratnih sukoba sa Osmanskim Carstvom, a od početka XVIII vijeka i Rusije, čiji uticaj na ovim prostorima postaje primarnog značaja. U dijelovima Stare Crne Gore, vladika cetinske mitropolije, najprije Mardarije, a zatim Visarion, u vrijeme kandidskog i kasnije morejskog rata, potpuno su se stavili u službu interesa Mletačke Republike, organizovali Crnogorce da se bore protiv Osmanlija i pristupili stvaranju unije, odnosno pripajanju pravoslavne katoličkoj crkvi. U vezi sa tim značajan je crkveni sabor u manastiru Morači 1648. i 1651. godine.¹⁹

Kao što je objašnjeno, manji timari dodjeljivani su sitnim spahijama iz redova onih koji su pristali da se uključuju u vojnu organizaciju osvajača kada to osvajaču zatreba i da mu služe, odnosno da se pod njegovom komandom bore. Nikakvih drugih uslovljavanja, pa ni u vezi pripadnosti određenoj religiji, nije

13. Svetozar Tomić, *Piva i Pivljani*, SKA, SEZ, knj. LIX, prvo odjeljenje, *Naselja i porijeklo stanovništva, knj. 11*, Beograd, 1949, 421-424;

-dr Borislav Nelević, *O uticaju islamske umjetnosti na pravoslavnu u Bosni i Hercegovini*, saopštenje na Naučnom skupu u Sarajevu 1990;

14. Isto, Boris Nilević, st. 8;

15. Behija Zlatar-Enes Pelidija, "Prilog kulturnoj istoriji Pljevalja osmanskog perioda, Zadužbine Husein-paše Boljanića", *Prilozi OI*, sv. 34/85, Sarajevo, 1985, 116, 117;

16. Boris Nilević, nd. 10;

17. Isto;

18. Hazim Šabanović i Ahmed Aličić, *Popis Vlaha u Crnoj Gori 1477*, Defter 5/94/10-32; Defter hercegovačkog sandžaka 1570, Nahija Taslidža, 212;

19. Andrija Jovićević, *Opis manastira Morača*, Prosvjeta II, Beograd, 190, 482

-Žarko Šćepanović, *Srednje Poljmlje i Potarje*, nd, 130;

bilo kod sticanja titule spahije i dobijanja timara. Zato su, naročito u prvo vrijeme, timarnici i spahije najčešće registrovani iz redova pripadnika hrišćana. Prvenstvo su jedino imali pripadnici ranijih vlastelinskih, vojničkih ili poluvojničkih redova.

Slične pojave nalazimo i na području Crne Gore. Spomenućemo nahiju Nikšići kraj Lima, u kojoj je, prema popisu iz 1468/ 1469. godine, bilo sedam timara. Svih sedam su bili u rukama hrišćana.

U nahiji Ljuboviđa (s desne strane Tare, od Mojkovca prema Pljevljima) spominje se poznati knez Herak, koji je, kao i Nikšićani, bio u dobrim odnosima sa Osmanlijama. Iako je to bio hrišćanin, uživao je sve privilegije. U nahiji Gračanica (Nikšići) sa svega 21 domaćinstvom kao vojvoda spominje se neki Batrić, moguće i Petrić; u Rovcima je bio knez Vuksan, a u Zeti (Bjelopavlići) vojvoda Radanov.²⁰ Tu su zatim: Vujo Reičev, spahija Crne Gore; Martin iz Ljubotinja, sin Vujov, Vujovići, Vukosavljevići, Lalići, Đonovići, Vuko Lastavica i Đuro Nikov, u Gornjem selu Mitrovića u Crmnici; Božidar, sin Vukotin, iz Žabljaka, koji je imao 10 sela sa 175 domaćinstava; Radule, sin Vukašinov, imao je 6 sela sa 151 domaćinstvom; Vuk, sin Đorđev, imao je 2 sela sa 112 domaćinstava; Branislav i Đuro Zričak, Vuk, sin Nikašev, i Koja Gašin-u nahiji Kričak, te Radosav, sin Mihaća, Radoje Bogdanov u Novom, te Radosav, iz sela Nihaća, a Mustafa, sin Alijin i Marko imali su zajednički timar.²¹

Prvi popisi kojima raspoložemo izvršeni su 1455. godine, znači u prvoj godini nakon što je ukinuto dvovlašće i uspostavljena potpuna osmanska vlast u limskoj dolini. Popisom Isa-bega Isakovića obuhvaćen je vilajet Nikšići na Limu. On je tada imao 4 naselja sa 51 domaćinstvom, 3 su bila udovička i 9 momačkih (bečarska). Samo trinaest godina kasnije, 1468/ 1469. ovaj je vilajet imao 23 sela, sa 403 domaćinstva,²² što opravdano upućuje na zaključak da su nastupile značajne promjene u položaju seoskog stanovništva i da su se u tom kratkom vremenu na ovom prostoru desila veća migraciona kretanja seoskog stanovništva. Tada se u ovom vilajetu spominje 8 timara, na kojima su, kako je objašnjeno, svi nosioci timara bili hrišćani.²³

Popisom krajišta Isa-bega Isakovića nisu obuhvaćeni ostali dijelovi srednjeg i gornjeg Polimlja iako su do tada bili u sastavu oblasti Brankovića. Pojedinačno i nepovezano spominju se neka sela u sastavu nahije Trgoviša koja su danas dio opština Rožaj, kao: sela Vuča i Crnokrpe, u oblasti Zagor;

20. Ahmed Aličić, *Poinenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine*, Sarajevo, 1985;

-Hazim Šabanović i Ahmed Aličić, *Popis Vlaha u Crnoj Gori*, nd;

21. dr Gligor Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, 6-13;

-dr Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora i Srbija*, Beograd, 1978, 62, 74, 76;

22. Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Isakovića*, nd, Uvod;

23. Isto;

(Crnokrpe je imalo 29 domaćinstava); selo Dolovi, koje se i danas nalazi sjeverno od Rožaja, sa 42 domaćinstva i 10 udovičkih; selo Borkrodel, odnosno Mokri Do, sa 26 domaćinstava, 3 udovička i 3 momačka.²⁴ U nahiji Plav, u oblasti Brankovića, sominje se Sulejman-beg, subaša Plava, koji je imao timare, najvjerovatnije van područja ove nahije.²⁵ Ovo nas takođe upućuje na zaključak da su Osmanlije imale svoje isturene odrede tokom prve polovine XV vijeka i u Plavu, tj. prije 1455. godine, kada je na čitavom ovom prostoru konačno uspostavljena osmanska vlast.

Trinaest godina kasnije (1468/ 69.), u ponovnom popisu krajišta Isabega Isakovića, pored vilajeta Nikšići u Poljimplju, nalazimo i nahiju Kukanj, u čijem su sastavu tada bila i Pljevlja (Taslidža), zatim nahiju Onogošt (Nikšić); sa carskim hasovima, čiflucima i timarima, u kojima se kao timarnici spominju i 17 pripadnika islamske vjere, sa subašom Ismailom Saradžom i bratom mu Mehmedalijom.²⁶

U defteru o popisu Vlaha u Crnoj Gori popisana su 72 džemata (selaknežine) i u svima njima kao kneževi naznačeni hrišćani. Ona su bila organizovana u 12 nahija, a imala su 2310 domaćinstava.²⁷

U defterima je posebno naznačeno gdje pojedina sela ljetuju, a gdje zimuju, pa je na taj način utvrđivano i pravo na pašnjake.

Posebno su u nahiji Kukanj evidentirane 434 baštine vojnika, 22 naselja su upisana kao dio hasa sandžak-bega. Među njima i 18 pripadnika islamske vjere, dok su vojnički posjedi evidentirani u 15 sela sa 236 domaćinstava.²⁸

Dijelovi Crne Gore koji su bili u sastavu skadarskog sandžaka (ne računajući Crnu Goru Crnojevića) popisani su 1485. godine. Prema tom popisu, tada je u ovom sandžaku bilo 11 nahija, sa 130 sela i 3576 domaćinstava.²⁹

Ako se napomene da je tada u čitavom skadarskom sandžaku bilo 161 selo sa 4961 domaćinstvom, onda je 72 % ukupnog stanovništva ovog sandžaka bilo iz krajeva Crne Gore. To je učešće još više povećano tokom XVI vijeka kada su u sastav skadarskog sandžakata ušli stara Crna Gora, odnosno Crna Gora Crnojevića, zatim Bar i Ulcinj. Prema tome, može se smatrati da je krajem XV i tokom XVI vijeka skadarski sandžakat organizaciono obuhvatao krajeve Crne Gore koji su činili oko 80 % stanovništva ovog sandžakata.

U dijelu Crne Gore koji je bio u sastavu ovog sandžaka u 1485. godini

24. *Oblast Brankovića*, nd. 1, 16, 239, 279;

25. Isto, 181, 182;

26. Hazim Šabanović i Ahmed Aličić, *Popis Vlaha u Crnoj Gori*, nd;

27. Isto;

28. Ahmed Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985;

-Hazim Šabanović i Ahmed Aličić, navedeni rukopis;

29. Isto;

bila su 4 carska hasa i 2 hasa sandžakbega, 11 zijameta i 60 timara. Carski hasovi evidentirani su u Grblju (solane), u Podgorici i u Budimlji. Hasovi sandžakbega nalazili su se u Plavu i Podgorici. Zijameta je bilo : u Podgorici 3, a u nahijama Budimlji, Žabljaku, Komaranima, Mrkojevićima, Vražegrmcima i Zloj Rijeci po jedan. Timari su se nalazili u nahijama: Budimlji 14, Komaranima, Piperima, Podgorici i Mrkojevićima po 5, Baru i Vražegrmcima po 3 i po 1 u Zloj Rječici, Šestanima i Krajini. Devet timara pripadalo je mustahfizima (čuvarima tvrđave) Podgorice. Svi su oni bili pripadnici islamske religije. Već smo objasnili da je 8 timara, u 33 sela, sa 909 domaćinstava pripadalo hrišćanima.³⁰ U selu Gostilju kod Žabljaka nalazio se i timar podgoričkog kadije, na kojem je bilo svega 19 domaćinstava. U 26 sela nalazili su se timari i baštine vojnika.³¹

U skadarskom sandžaku 1485. godine postojala su 4 trga-pazara na kojima se vršila šira razmjena dobara. Nije objašnjeno gde su se nalazila.³²

U dijelu skadarskog sandžaka tokom XVI vijeka došlo je do značajnog porasta stanovništva. Jednim dijelom to je posljedica osvajanja novih teritorija koje u ranijim defterima nisu bile zabilježene. Najbliži podatak kojim raspolazemo za Bar i Ulcinj je onaj iz 1665. godine koji je u svom izvještaju zabilježio Petar Bogdani, skadarski biskup, kad je o tome obavještavao papsku kongregaciju u Rimu. Po njemu, barsko područje je imalo 17 sela i 750 kuća, a ulcinjsko 15 sela i oko 1000 kuća.³³ U popisu iz 1582. godine spominje se nahija Zabojana sa 53 sela i zaseoka i 731 domaćinstvom. Ovim popisom evidentirana je i nahija Žabljak sa 436 domaćinstava i 14 sela. Podgorica sa 23 sela i zaseoka imala je tada 1321 domaćinstvo. Od toga je 340 živjelo u gradu. Stanovništvo je takođe značajno povećano u Krajini, Mrkojevićima, Piperima, a djelimično i u Šestanima i Kućima.

U hercegovačkom sandžaku u vremenskom rasponu od stotinu godina (1468/ 69-1570.) došlo je do značajnih demografskih i organizacionih promjena. Na ovom prostoru izgrađena su dva nova grada. Pljevlja su do početka XVI vijeka bila samo trg sa 72 razbacane kuće. U 1570. godini to je bila kasaba sa dvije muslimanske i jednom hrišćanskom mahalom u kojima je živjelo 175 domaćinstava.³⁴ Novi je izgradio još Herceg Stjepan, ali je to bio mali gradić. Kada su ga Osmanlije zauzele 1482. godine imao je svega 11 hrišćanskih kuća. Taj se broj u 1570. g. povećao na 74 hrišćanskih i u selima 55 kuća.

Do značajnog povećanja stanovništva došlo je i u nahiji Kukanj. U

30. Isto;

31. Isto;

32. Pretpostavlja se da su pored Skadra i Podgorice, druga dva pazarna trga mogla biti: Kruševo kod Gusinja, Budimlje, Rijeka ili Vir-pazar;

33. Jovan Radonjić, *Rimska kurija i jugoslovenske zemlje, od XVI do XIX vijeka*, nd. 289;

34. Hazim Šabanović i Ahmed Aličić, navedeni rukopis;

njoj je u 1570. godini bilo 55 sela i zaseoka sa 2339 domaćinstava. To je daleko više nego je popisom iz 1468/69. iskazano. Moguće je da je ova nahija tokom XV vijeka prostorno proširena, na što upućuje i podatak o broju sela. Ovoj nahiji su priključene i ranije nahije Kriči i Mataruge.

Nahije Bihor i Trgovište nalazile su se u sastavu vučitrnskog, odnosno prizrenskog sandžaka. Kadiluk Bihor imao je 4433 domaćinstva. Od toga momačkih 506, a udovičkih 142 domaćinstva. Procjenom smo utvrdili da je u samom Bihoru moglo biti 1682 domaćinstva, sa 274 momačka i 12 udovičkih. Da je taj podatak približno tačan, utvrđeno je uporednom kontrolom i drugih podataka koji su približni ovim.³⁵ Za Rožaje i sela: Ševče, Vrbuča, Đerekar, Crvsko, Delevo, Crnokrpe, Dolovi, te Mokri Do i druga nemamo tačne podatke o broju domaćinstava za sva sela. Polazeći od podataka da su samo u tri spomenuta sela 1455. godine živjela 103 domaćinstva, procjenjujemo da ih je ukupno bilo 200.

Nakon ovih statističko-analitičkih posmatranja došli smo do zaključka da je u Crnoj Gori, bez Kotora, Budve, Peresta i Tivta, koji su bili u sastavu Mletačke Republike, krajem XV v. bilo 11.218, a krajem XVI vijeka 17.344 domaćinstava. Ona su bila u sastavu četiri sandžaka.

S a n d ž a k a t	Krajem XV v.	Krajem XVI vijeka
Crnogorski (do 1.528)	3381	3228
Skadarski (bez Stare Crne Gore)	3576	7376
Hercegovački	2310	4572
Vučitrnski-Prizrenski	1951	2168
UKUPNO:	11218	17344

2. Širenje islama u Crnoj Gori

Islam u Crnoj Gori počeo se javljati tokom XIV i XV vijeka, zavisno od geografskog položaja pojedinih krajeva i od vremena dolaska Osmanlija u njih. I ovdje, kao i kod drugih religija, njihovi nosioci bili su stranci. Ranije Vizantijci, Rimljani, Franci i Germani, a sada Azijate-Osmanlije. Konstatin Porfirogenit, za kojeg kažu da je bio "car pisaca", objasnio je da je priznavanje vizantijske vlasti od strane južnoslovenskih plemena bilo praćeno njihovom

35. Glas SKA LXX, 2, 100,101,110;

-Hamid Hadžibegić, *Glavarina u Osmanskoj državi*, nd;

hrišćanizacijom i napuštanjem paganstva. Slično se dešavalo i sa slovenskim plemenima koja su kršćanstvo primila od Franaka ili sa Slovenima na Labi i Odri, kojima su Germani preko krišćanstva nametali ne samo duhovnu već i svjetovnu vlast.³⁶

Nema istorijskih tragova o pojavi islama na tlu Crne Gore prije osmanskih osvajanja, iako su Sareceni, kao pripadnici islamske religije, osvojili primorske gradove još tokom prve polovine IX vijeka. Sloveni se tada i nisu nalazili u tim gradovima, već u planinama.³⁷

Islam se na tlu Crne Gore počeo javljati pet do šest vjekova kasnije. Osmanski popisi stanovništva, sačuvani objekti islamske vjere i kulture, različiti sadržaji islamske civilizacije, istorijska tradicija, omogućuju nam, iako uvijek ne dovoljno kompleksno i dokumentovano, da pratimo kako je tekao proces prihvatanja islama i njegovog širenja na tlu Crne Gore. Na taj način u mogućnosti smo da objasnimo i genezu Muslimana u ovim krajevima.

Prema do sada poznatim pisanim istorijskim izvorima, prvi pripadnik islama u Crnoj Gori bio je Stjepan, najmlađi sin hercegovačkog vlastelina Hercega Stefana, za kojeg se kaže da je prešao u islam oko 1474. godine. On je u Istanbulu boravio još od 1460. godine, tamo je bio na dvoru, oženio se jednom od kćeri sultana Bajezita II, sestrom sultana Selima II i tamo je primio islam.³⁸ Imenovan je kapetan-pašom. Već 1496. godine dospio je do titule vezira, a zatim i velikog vezira. Bio je najvjerovatnije prvi pripadnik južnoslovenskih naroda koji je u Osmanskom Carstvu dospio na tako visoki položaj. Sedam godina bio je veliki vezir. Izgradio je više džamija i hanova. Jedna od njih bila je u mjestu Dilamberu. Po njeovoj želji sultan je dozvolio da ovo mjesto u buduće nosi naziv "Hercegovina". Održavao je prijateljske veze sa Dubrovčanima. Poveo je sa sobom grupu zemljaka koji su pripadali patarenima (hogumilima). Držao ih je kod sebe na dvoru.³⁹ To su, najvjerovatnije bili prvi muslimani iz Crne Gore, iako nisu živjeli u svom zavičaju. Sa ženom sultanijom Fatimom imao je dva sina: Ahmeda i Mustafu i kćer koja je bila udata za Sinara, vojvodu Banjana i Risnjana. Ona se, prema tome, jedina vratila na tlo Crne Gore. Ostalo potomstvo po muškoj lozi izumrlo je. Nakon njihove smrti Dubrovačka Republika samovlasno je prisvojila njihovo nasljedstvo, u kojem se, pored ostalog, nalazilo Konavlje i Gruž.⁴⁰

Iako je ovo prvo prelaženje u islam došlo iz redova vlastele, ono, sem

36. dr Muhamed Hadžijahić, *Islam i Muslimani u BiH*, Sarajevo, 1977, 20;

37. Isto, 20, 21;

38. Gliša Elezović, "Nekretna dobra Ahmed-paše Hercegovića u Dubrovniku, izvor za pljačku Dubrovačke Republike", *Prilozi OI*, Sarajevo, I, 1950, 69;

39. dr Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskom carstvu*, Zagreb, MCMXXXI, 1931, 6;

40. Gliša Elezović, *Nekretna dobra Ahmed-paše Hercegovića*, nd, 69, 73, 76;

simboličkog, nije imalo bitnog uticaja na sredinu u kojoj je raniji Stjepan, a kasnije Ahmed-paša Hercegović, ponikao, sem što je sa sobom poveo određeni broj svojih sugrađana koji su takođe primili islam i ostali na dvoru u Istambul.

Drugu grupu pripadnika islama nalazimo u defterima iz 1477. godine. U ovom slučaju riječ je o seoskom stanovništvu. Najviše ih je bilo u nahiji Kukanj. U ovoj nahiji, u 11 sela, u defter je upisano 38 domaćinstava koja su do tada već bila prešla na islam.⁴¹ Jedni su upisani kao nosioci baština, a drugi i kao radnici na baštinama hrišćana. Tako su u selu Grisnici na baštini Vladislavovoj radili Kasim i sinovi mu Alija i Ahmed. Kod nekih od njih vidljivo je da su im roditelji i dalje hrišćani, te da su oni novi muslimani. Tako se u selu Brezovina spominje Mustafa, sin Olivera; u selu Ocreva-Skender, sin Vladislavov; u selu Korita - Hamza, sin Balabanov i Radica, sin Hamzin; u selu Vranica spominje se Junuz, sin Ostojića, a u selu Vrbovo - Husein, sin Radice.⁴²

Iste godine, u nahiji Ljubović, prilikom popisa 1477. godine, u pet sela spominju se 10 domaćinstava pripadnika islamske vjere.⁴³

Treću grupaciju pripadnika islamske religije nalazimo u skadarskom defteru iz 1485. godine. U čitavom sandžaku tada je bilo 4171 hrišćansko domaćinstvo i svega 63 islamska domaćinstva. Odnos u procentima je 98,5 : 1,5 u korist hrišćana. Upadljivo je da se još tada u Podgorici spominje prvi vakuf i prva derviška tekija. Derviši najvjerovatnije nisu obuhvaćeni popisom jer su sveštena lica bila oslobođena poreskih obaveza, a u defteru su upisivani samo poreski obveznici. Među seoskim stanovništvom pripadnika islamske religije u ovom sandžaku nalazimo još u nahiji Budimlje, 4 domaćinstva i u nahiji Kuči, selu Radonji, 5 domaćinstava. U Bihoru je početkom druge polovine XVI vijeka bilo 19 muslimanskih porodica.⁴⁵ U nahiji Ljubović bilo je u XV vijeku 10 muslimanskih porodica.

I najzad, četvrtu grupu pripadnika islamske vjere prije kraja XV vijeka nalazimo u onom dijelu Crne Gore kojim su upravljali Crnojevići, a koji se naziva Stara Crna Gora. Nosilac islamizacije u ovom dijelu je jedan od tadašnjih vlastelina, Staniša, najmlađi sin Ivana Crnojevića, kojeg je otac, po povratku iz Italije, tokom 1480. ili 1481. godine, sa grupom Crnogoraca poslao u Istanbul. I on i Crnogorci koji su ga pratili, u Istanbulu su primili islam. Od tada se Staniša javlja kao Skender-beg Crnojević. U Istanbulu su proveli oko sedam godina. Za razliku od Ahmed-paše Hercegovića, Skender-beg Crnojević sa svojim pois-

41. Hazim Šabanović i Ahmed Aličić, navedeni rukopis;

42. Isto;

43. Isto;

44. Selami Pulaha, *Defteri i redistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Akademia e shkencave e RP. të Shqipërisë, Tiranë, 1974;

45. Olga Zirojević, *Vučitrnski i prizrenski sandžakat u svijetlosti turskih popisa 1530/31*, Gjurmishme albanologjike 2/1988, 716;

lamljenim Crnogorcima nije ostao u Istambul, već su se vratili, najprije u Skadar, a zatim u svoju Crnu Goru. Dio crnogorske historiografije stoji na staništvu da Skender-bega Crnojevića i Crnogorce koji su primili islam i pratili ga Skadrani nisu prihvatili, te da su se oni najprije smjestili u selo Bušat, desetak km južno od Skadra.⁴⁶ Otuda i verzija da čuvena albanska porodica Bušatlija, koja je kasnije tokom XVII i prvih tridesetak godina XIX vijeka bila na čelu skadarskog sandžaka vodi porijeklo od Crnojevića koji su tada boravili u Bušatu⁴⁷ (pod pretpostavkom da se neki od njih nije vratio u Crnu Goru). Već 1498. godine Skender-beg Crnojević se spominje kao zamjenik skadarskog sandžakbega (podgubernator),⁴⁸ a 16 godina kasnije, 1514, formiran je crnogorski sandžak sa sjedištem u Žabljaku i za sandžakbega imenovan je Skender-beg Crnojević. Sa Skender-begom su se vratili i Crnogorci koji su sa njim bili u Istambul i razišli se po Crnoj Gori, među svoje plemenike.⁴⁹ Otuda i prvi pripadnici islamske vjere u Staroj Crnoj Gori. U defetrima Skender-bega Crnojevića od 1521. do 1523. godine u crnogorskom sandžaku spominju se kao pripadnici islamske religije 32 domaćinstva. Najviše ih je u nahiji Grbavče -12, zatim u nahiji Grbalj -10, Župi i Malnišićima po 4 domaćinstva i po jedno na Rijeci i Cetinju.⁵⁰ Svi oni koji su ostali na dvoru Skender-bega vjerovatno su ušli u sastav vojnih jedinica koje su čuvala tvrđavu Žabljak i druga slična utvrđenja. Za njih se ne zna koliko ih je bilo, nisu evidentirani u deftere, jer su u deftere upisivani samo poreski obveznici, odnosno vlasnici i korisnici poljoprivrednog zemljišta, mlinova i sličnih objekata, pa prema tome samo seosko stanovništvo.

U Staroj Crnoj Gori bilo je šest džamija. Ona na Cetinju koja se spominje i kao Dubovik i Izgrad, zatim u Čeklićima, odnosno Ostojićima, na Obodu u Rijeci Crnojevića, te Viru (Vir-pazaru), Stanisavljevićima u Lješanskoj nahiji i u selu Dupilu u Crmnici. Džamija u Stanisavljevićima nalazila se u mjestu Grbovlju i bila je izgrađena kao suhomeđa. U Ostojićima je bila džamija čekličkih muslimana, koji su inače potomci jednog od 28 crnogorskih vlastelina koje u svojoj povelji spominje Ivan Crnojević. Bila je izgrađena od drveta. Spominje je i vladika Rade Petrović Njegoš u *Gorskom vijencu*. Muslimani Ostojića izbjegli su u vrijeme tzv. istraga poturica u Nikšić. Ističe se da je pop

46. Sima Milutinović, *Istorija Crne Gore od iskona do novijeg vremena*, Beograd, 1835, 13;

-Dimitrije Milaković, *Istorija Crne Gore*, Zadar, 1856, 75, 76;

-Marko Dragović, *Poturčenjaci u Crnoj Gori*, Cetinje, 1931, 3-6;

-Isto, *Istorija Crne Gore*, prvi dio, Podgorica, 1935, 7, 9;

-Vuk Stefan Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd, 1953, 58;

47. Isto;

48. Marko Dragović, "Poturčenjaci", nd. 11;

49. Simo Milutinović, *Istorija Crne Gore*, nd, 13;

50. Branislav Đurđev, "Defteri za crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića", *Prilozi OI, III-IV*, 1952-1953, Sarajevo, 1953, 350-398;

Kaluđerović od njihovih "bula" kupio zemljište za 12 jarčeva.⁵¹ Sve su ove džamije početkom druge decenije XVIII vijeka Crnogorci uništili do temelja, razorili, a džamija na Obodu pretvorena je u crkvu. Njihovo rušenje nastalo je početkom druge decenije XVIII vijeka u vrijeme pobune Crnogoraca protiv osmanske vlasti pod rukovodstvom izaslanika carske Rusije pukovnika Mihaila Miloradovića i vladike Danila Petrovića.

To su očito bila dva posve različita odnosa prema različitim religijama, i njihovim pripadnicima, koji nisu dovoljno objašnjeni na naučnim principima, pa su još prisutna gledanja koja se zasnivaju na narodnom predanju i romantizmu. Istragu tzv. poturica posebno ćemo objasniti.

U katunskoj nahiji najviše muslimana je bilo u Čeklićima, Bjelicama, Ozrnicima, Zagaraču i Komanima.

Značajne promjene tokom prve polovine XVI vijeka nastale su u Boki kotorskoj. Ne možemo ih pratiti putem deftera, ali 1538. godine, kada su Mlečani prvi put zauzeli Novi, u njemu su zarobili 1700 osoba.⁵² Nije utvrđeno koliko je od toga bilo vojnika, ali se spominju muslimanske žene i djeca koja su kao roblje rasprodati na mletačkim pijacama. Predpostavlja se da ih je bilo više od 1200. One koji su bili sposobni za borbu Mlečani, Španci i papina vojska su sasjekli.⁵³

U drugoj polovini XI vijeka veoma značajan prodor islama ostvaren je u nahiji Kukanj. On je znatno povećan i u Taslidži (Pljevljima) koja se već bila razvila kao kasaba, a od 1576. godine u njoj je bilo i sjedište hercegovačkog sandžaka. Taslidža je 1570. godine imala 125 muslimanskih kuća, a muslimansko stanovništvo bilo je nastanjeno u tri mahale. Tada je ono bilo većinsko i u gradu je činilo oko 65% ukupnog stanovništva. Sasvim drugačije je bilo u nahiji Kukanj, u kojoj je živjelo okolno seosko stanovništvo, od čega je čak 76% prešlo na islam.⁵⁴ To je upravo suprotno od većine krajeva u Sandžaku i Bosni i Hercegovini, gdje je najčešće muslimansko stanovništvo bilo u većini upravo u gradovima, dok je hrišćansko stanovništvo bilo pretežno na selu. Šta je uticalo da je u nahiji Kukanj prelaženje seoskog stanovništva na islam bilo tako masovno nije dovoljno istraženo. Na to je u svakom slučaju uticalo prisustvo bogumila u ovom kraju, naročito u Bukovici i oko Gradca.⁵⁵ Iz Boljanića su i Bajram-aga i njegovi sinovi Sinan-beg i Husein-paša Boljanić. Sinan-beg je bio sandžakbeg hercegovačkog sandžaka. Izgradio je džamiju, dok je Husein-paša Boljanić podi-

51. dr Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora i Srbija*, Beograd, 1978, 510;

52. Hivzija Hasandedić, *Spomenici islamske kulture u Herceg Novom*, nd, 128;

53. Isto;

54. Ahmed Aličić, "Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća", *Prilozi OI u Sarjevu*, Sarjevo, 1991, 187, 188;

55. Šefik Bešliagić, *Steci*, Zagreb, 1971, 431, 435, 447, 453;

- dr Muhamed Hadžijahić, *Islan i Muslimani*, nd, 41;

gao poznatu pljevaljsku džamiju. Rodbinska veza ove porodice sa Mehmed-pašom Sokolovićem nije bila bez značaja kako za njih tako i za razvoj ovoga kraja.⁵⁶ Među prvima, kao pripadnici islamske religije ne samo u ovom kraju, nego i u Crnoj Gori se spominju stanovnici Bukovica. Za njihovu džamiju smatra se da je starija i od pljevaljske. Time se vjerovatno objašnjava i relativno velik broj begovskih porodica u ovom kraju.⁵⁷ Skoro u svim zaseocima živi muslimansko stanovništvo. Uz Bukovicu i Boljaniće, na islam su prešle i druge susjedne manje nahije i sela, kao što su : predslovensko pleme u reonu Tare-Kriči, zatim sela u predjelu Odžaka, Mijakovića, Mioče, Vrulje, Pljevaljskog polja, Gradca, Poblacha i drugih.

Izuzetan značaj za razvoj islama i kulture u ovom kraju imale su Husein-pašina džamija, izgrađena 1570/71, koja se uzdiže "kao carska džamija", te medrese, Husein-pašina i Osman-pašina i drugi brojni urbani i kulturni objekti koji su po prirodi bili sastavni dio sadržaja sjedišta sandžakbega.

Već je spomenuto da se u predjelu Tare, pored Kriča, gdje se kao nosilac saradnje sa Osmanlijama spominje Alija Kričak, u nahiji Ljuboviđe, kasnije Vraneš, kao nosilac saradnje sa osmanskom vlašću spominje knez Herak koji joj je veoma revnosno služio. On je ostao u pravoslavnoj vjeri, ali je njegov sin Ibrahim primio islam i od njega se razvilo poznato vlastelinsko hercegovačko bratstvo Ljubovića. Istovremeno su se iz vlastelinske porodice Joksimovića, koja je nazivana i "begovskom",⁵⁹ razvila poznata muslimanska bratstva Mušovići, Hasanbegovići i Dautovići.⁶⁰

I Podgorica kao gradsko naselje, se razvijala. Od 40 domaćinstava, koliko je imala prema popisu iz 1485, za narednih 97 godina (1582.) broj domaćinstava povećan je na 322. Od toga su samo 94 domaćinstva bila islamska ili 30 %. Još manje je muslimanskog stanovništva bilo u okolini Podgorice, gdje je u 23 sela, sa 994 kuće, samo 14 % bilo muslimanskih. Još 1485. godine u Podgorici je formirana prva tekija.⁶¹ I Podgorica i Tuzi su bili na domaku stalnog uticaja Skadra. Ovdje je očito proces prelaženja na islam bio sporiji nego u Pljevljima i Novom. Ako bi na taj proces država vršila bilo kakav uticaj, onda bi on normalno trebao prvensteno da se osjeti u Podgorici. A nakon 120 godina os-

56. Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci*, nd, 28;

-Muvekit, *Istorija Bosne* I, 218;

-Behija Zlatar-Enes Peledija, "Prilog kulturnoj istoriji Pljevalja", nd, 117;

57. Gligorije Božović, *Begovska Bukovica*, "Politika", 21.III 1933;

58. Žarko Šćepanović, *Srednje Poljmlje i Potarje*, nd, 69;

59. Isto 111;

60. Isto;

61. Selami Pulaha, *Defteri e redistrimit të sanxhakut të shkodrës*, nd;

-Želimir Rukavina, "Podgorički Muslimani u prošlosti i sadašnjosti", *Muslimanska svijest*, Sarajevo, 1939, br. 57;

manske vlasti u ovim krajevima broj onih koji su prešli na islam nije prelazio 18% ukupnog stanovništva.

Sasvim drugačije je stanje bilo u susjednom Medunu i u plemenu Kučima, gdje su se, kako piše dr Jovan Erdeljanović, "prvi pripadnici islamske religije javili kao i u crnogorskom sandžaku krajem XV i početkom XVI vijeka".⁶² U defteru iz 1485. godine, pored 38 vojnika u tvrđavskoj posadi, upisano je i 50 domaćinstava islamske vjere,⁶³ koja su pretežno bila iz sela toga plemena. Najizrazitiji predstavnik plemena Kuča u tom vremenu bio je Hasan-beg Đurđević, koji se u arhivskim dokumentima spominje kao dizdar,⁶⁴ a u narodnoj tradiciji poznat je kao prvak plemena i istaknuta ličnost.⁶⁵ Marijan Bolica je napisao da je početkom XVII vijeka u Medunu bilo "oko 200 vrlo ratobornih stanovnika" Turaka.⁶⁶

U nahiji Žabljak je 1478. godine bilo 12 sela sa 370 domaćinstava. Od toga su 106 ili 28,6% pripadali islamskoj, a 264 ili 71,4 % pravoslavnoj vjeri, što je približno slično stanju u Podgorici.

Ne raspoložemo podacima kako su se muslimanske porodice naseljavale u Herceg Novi poslije avgusta 1539. godine kada su ovaj grad ponovo zauzeli Osmanlije pod komandom Hajrudin-paše Barbarose. Međutim, od druge polovine XVI vijeka ovdje je živjelo oko 280 porodica, u Novome 229, u Bijeloj 16, u Risnu 17 i Sutorini 18. Pripadnika islamske religije u Boki kotorskoj bilo je u 19 mjesta. Pored Novog, Bijele, Risna i Sutorine, bilo ih je i u Baošićima, Đenovićima, Grebenima, Josićima, Koraćima, Kostajnici, Krivošijama, Kruševici, Gornjim Ladenicama, Donjem i Gornjem Morinju, Prijevoru, Savini, Trebesinu i Zadvarinu.⁶⁷ Kada su Mlečani 1687. godine definitivno zauzeli Novi, iz ovog su grada iselili 2200 Muslimana.⁶⁸ Oni koji su ostali pokršteni su i prevedeni u katoličku vjeru.⁶⁹ Iako su Muslimani iz ovih krajeva izgnani ili re-hrišćanizirani, ostali su brojni toponimi, ostaci kulturnih institucija i spomena koji svjedoče o jednom relativno višem nivou razvijenosti ovoga u odnosu na

62. Jovan Erdeljanović, *Kuči, Braonožići, Piperi*, nd, 59;

63. Selami Pulaha, nd;

64. Isto;

65. Jovan Erdeljanović, *Kuči, Božići, Piperi*, nd, 60;

66. Bolica Marjan-Kotaranić, "Opis Sandžakata skadarskog od godine 1614", *Starine*, Jug. akademija znanosti i umjetnosti, knj. XII, Ciriš, 1880;

67. Hivzija Hasandedić, *Spomenici islamske kulture*, nč, 143-149, 151-154;

68. Isto, 148;

-Istorija Crne Gore, III, 179, 180;

-dr Srđan Musić, *Izvištaji generalnog providura Dalmacije i Albanije o zauzimanju Herceg-Novog 1687. godine*, Herceg Novi, 1988, 82;

69. mr Dragana Radoičić, saopštenje na Međunarodnom naučnom skupu: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Cetinje, 21-23. juni 1990;

druge krajeve. Najvjerovatnije da je on spadao u najrazvijenije teritorije u granicama sadašnje Crne Gre. Tu je, osim toga, tada bila i najveća koncentracija Muslimana u Crnoj Gori. Mletački katastar omogućuje uvid u sve porodice koje su onda živjele u ovom kraju.⁷⁰

I na barsko-ulcinjskom području islam se počeo širiti znatno prije nego su osvojeni gradovi Bar i Ulcinj. Zauzimanjem Skadra i Podgorice Osmanlije su zauzele barsko zaleđe sa istočne i jugoistočne strane do iznad samih gradskih bedema. Mrkojevići su od početka bili njihovi saveznici i nosioci najvećih privilegija i uživali su ih oko 200 godina prije nego su primili islam. Početkom XVI vijeka domaćinstva islamske religije u Krajini i Zabojadi kreću se od 20 do 30 % stanovništva tog područja. Krajem XVI vijeka, Krajina je, sem Šestana, na granici prema Crmnici, koji su ostali u katoličkoj vjeri, u cjelosti prešla na islam. Slična kretanja zbila su se i na desnoj obali Bojane, u Anemalima, koji su bili dio Zabojadi. Mrkojevići su ostali pravoslavci sve do sredine XVII vijeka, a onda su njih oko 1.900 prešli na islam.⁷¹ U samoj barskoj tvrđavi, 11 godina nakon što je Bar zauzet (1582. godine) evidentirano je 164 domaćinstva. Od toga su 78, ili 47,6% bili Muslimani. Najvjerovatnije da je među njima dosta bilo porodica koje su došle iz Skadra i okoline. To su po svojoj prilici bile starije islamske porodice, jer za 11 godina domorođačko barsko stanovništvo ne bi tako brzo prešlo na islam. Ono je u defter popisano van tvrđave, u dvjema mahalama gdje je u gornjoj i donjoj varoši bilo 75 domaćinstava, od kojih su samo dva bila prešla na islam.⁷² Slična je situacija bila i u 9 barskih sela, sa 300 domaćinstava, od kojih su samo tri za 11 godina prešla na islam. U Baru je, prema tome, unutar gradskih zidina i van njih 1582. godine bilo ukupno 569 domaćinstava. Od toga su islamska 83, ili 14,6%.⁷³ Poslije zauzimanja Bara od strane Osmanlija ovaj je kraj imao izrazito ubrzanu demografsku dinamiku razvoja. Tako je po izvještaju skadarskog biskupa Petra Bogdanija iz 1655. godine Bar, sa svojih 17 sela, imao 750 domaćinstava i 7099 stanovnika, koja su po njemu bila: 42,3% islamske, 36,6% pravoslavne i 21,1% katoličke vjere.⁷⁴ Pedesetak godina kasnije (1703. godine) učešće pripadnika islamske religije u Baru činilo je čak 83,6% ukupnog stanovništva tog područja, pravoslavnih je bilo 10,8 %, a katolika svega 5,6%.⁷⁵

U Ulcinju je do sredine XVII vijeka 54,5% ukupnog stanovništva

70. HAD, C 2-3, C 2-4, C 6-11a, Acta turcarum Arhiva Hercegovine 11/503, 11/504;

-Hivzija Hasandedić, nd, 152-153;

71. Jastrebov J. S. *Podaci za istoriju srpske crkve iz putničkih zapisnika*, Beograd, 1879;

72. Hazim Šabanović i Ahmed Aličić, *Pojedinačni popis iz 1582*, navedeni rukopis;

73. Isto;

74. Jovan Radonić, *Rimska kurija*, nd. 289, izvještaj skadarskog biskupa Petra Bogdanija;

75. Vojislav Boljević-Vuleković, "Bar i njegovo područje kroz istoriju i spomenike kulture", *Spomenica Barske gimnazije*, Bar, 1971, 224;

prešlo na islam, a već krajem toga vijeka svo je stanovništvo bilo islamsko i, kako se ističe, u njemu više nije bilo nijedne katoličke kuće, iako ih je prije pedesetak godina bilo oko 500.⁷⁶

Tokom XVII vijeka prelaženje na islam značajnije je povećano u Podgorici i njenoj okolini i u Staroj Crnoj Gori. U samom gradu je od 950 domaćinstava 630 bilo muslimanskih, ili 65,3%.⁷⁷ Slična je situacija bila i u okolini. Nešto kasnije ovdje su (u Podgorici) zabilježena 82 muslimanska bratstva sa 720 domaćinstava.⁷⁸ Pretpostavlja se da se njihovo učešće u ukupnom stanovništvu grada tada kretalo oko 70 %.

Prelaženje stanovništva na islam u plavsko-gusinjskoj oblasti javilo se početkom XVII, a na području gornjeg toka Tare sredinom ovoga vijeka. U oba slučaja ono je nastalo izgradnjom gradova u ovim krajevima. Najprije je izgrađeno Gusinje. Ne precizira se tačno godina, ali se ističe da to nije bilo prije 1603. niti kasnije od 1611.⁷⁹ I Kotoranin Marijan Bolica boravio je 1612. godine u Gusinju, kada je ono već bilo grad i u svom opisu skadarskog sandžaka detaljno ga opisuje.⁸⁰ Plav je izgrađen 1618. godine.⁸¹ Oba ova gradića ispod Prokletija tada je izgradio bosanski valija Mustafa-paša,⁸² pa je logično pretpostaviti da je plavsko-gusinjska oblast tada bila u sastavu bosanskog pašaluka. Najveći broj stanovništva Plava i Gusinja prešao je na islam do kraja XVII, odnosno do početka XVIII vijeka, kada su iz plavsko-gusinjske oblasti protjerani Këlmendi na Pešter.⁸³ Proces prelaženja na islam u ovom kraju okončan je tek sredinom XVIII vijeka, što je vidljivo i iz izvještaja rimskog misionara koji je javio da je u čitavoj oblasti tada ostalo još samo 12 katoličkih kuća,⁸⁴ dok je po izvještajima prizrenske eparhije pravoslavno stanovništvo činilo svega 12% ukupnog stanovništva toga kraja.⁸⁵ Prema tome, od sredine XVIII vijeka oko 88% ukupnog stanovništva plavsko-gusinjske oblasti pripadalo je islamskoj religiji.

Kolašin je izgrađen 1651. godine, mada se kao selo u jednom sultano-

76. Jovan Radonić, *Rimska kurija*, nd, 289, izvještaj Petra Bogdanija;

77. H. Hecquard, *Historie et description de la Haute Albanie ou Guegarie*, Paris, 1963, Izvještaj francuskog konzula iz Skadra;

78. Andrija Jovičević, *Zeta i Lještopolje*, SKA, *Naselje i poreklo stanovništva*, Beograd, 1922, 507-509;

79. *Istorija Crne Gore*, 3/1, 70, 98, 103, 512, 520;

80. Ljubičić Šime, Marijana Bolice Kotoranina, "Opis Sandžakata skadarskog od godine 1614", *Starine* 12/1880, 164-205;

81. *Istorija Crne Gore* 3/1, 512, 520;

82. Isto;

83. Jovan Radonić, *Rimska kurija*, nd, 514, Izvještaj Vićentija Zmajevića;

84. Isto, 657;

85. dr Đoko Pejović, *Politika Crne Gore u Zatarju i Gornjem Poljmlju*, Titograd, 1973, 21;

vom beratu spominje 1565,⁸⁶ a pet godina kasnije u defteru o "Detaljnomo popisu Crne Gore iz 1570. godine", sa 26 domaćinstava.⁸⁷ Gradnja Kolašina zabilježena je i u ljetopisu manastira Svete Trojice u Pljevljima, u kojem je zapisano: "Sazida Ali-paša grad na Kolašinoviću".⁸⁸ Kolašin je osnovan kao muslimansko naselje. On se razvijao naseljavanjem Muslimana iz susjednih krajeva i plemena. Hrišćanskog stanovništva u njemu bilo je veoma malo. Krajem XVII ili početkom XVIII vijeka u Kolašinu je formirana kapetanija. Razvila se čaršija, trgovina i zanatstvo. Trgovci i zanatlije su bili oslobođeni svih vrsta poreza (najvjerovatnije da bi se privukli u grad). Ima jedna žalba protiv lokalnih vlasti koje su 1742. godine pokušale da ih oporezuju.⁸⁹ Ne raspoložemo podacima o broju stanovništva prvih 50 godina nakon izgradnje grada. Međutim, već u drugoj i trećoj deceniji XVIII vijeka u samom gradu bilo je i 150 kuća,⁹⁰ pretežno muslimanskih. U okolini je bilo 16 sela i ona su bila naseljena skoro u potpunosti muslimanskim stanovništvom (u izvještaju stoji "čisti Arnauti", ali tada su tako u tom kraju nazivani svi pripadnici islamske religije).⁹¹ U 1736. godini spominju se mejtef i vakuf. Sa podizanjem grada izgrađena je i džamija. Tokom XVIII vijeka stanovništvo Kolašina ubrzano je povećavano, tako da je sredinom XIX vijeka ovdje bilo 1550 kuća, od kojih su 916 bile muslimanske, a 634 pravoslavne (odnos 59:41 u korist Muslimana).⁹²

Donji Kolašin, kojem je pripadalo područje pokraj rijeke Tare nizvodno od sadašnjeg Mojkovca, sa kolašinskim poljima, Šahovićem, Vrenešom i Pavinim poljem, bilo je naseljeno muslimanskim stanovništvom. U prvim borbennim linijama prema brdskom crnogorskom stanovništvu, koje je stalno bilo u ofanzivi i borilo se za proširenje svojih granica, oni su permanentno pružali oružani otpor i bili neka vrsta "krvave krajine" na tom prostoru. Braneći svoj opstanak u tim krajevima, imovinu kojom su raspolagali i religiju kojoj su pripadali, konstantno su bili u nekoj vrsti ratnoga stanja sve do oktobra 1912. godine, kada je Crna Gora zauzela ove krajeve. Slična je situacija bila i na sektoru

86. Hazim Šabanović i Ahmed Aličić, navedeni rukopis;

-Berat sultana Sulejmana I (1520-1560), kada se umjesto preminulog kneza Miloša na tu dužnost imenuje njegov sin Todor;

87. Isto, H. Šabanović i A. Aličić;

88. Crkvene knjige Vrhbrezničkog ljetopisa u manastiru "Sv. Trojica" u Pljevljima;

-dr Novica Rakočević, *Kolašinski kraj do stvaranja jugoslovenske države*, "Kolašin",-grupa autora, Beograd, 63;

89. Isto, 64;

90. Isto, 65;

91. Termin "Arnauti" i "Arnautluk" i za krajeve naseljene Muslimanima-Bošnjacima naročito je u upotrebi kod jednog broja srpskih pisaca i istoričara poslije Berlinskog kongresa, jer su oni te pojmove postivojčevali i osim Srba i "Arnauta" druge strukture nisu ni uočavali, odnosno priznavali;

92. J. Radulović, "Bijelo Polje", *Glasnik G XIX*, Beograd, 1933;

prema Plavu i Gusinju od sredine XIX vijeka, naročito od "poljimske vojne" iz 1854.⁹³ godine i suprotstavljena odlukama Berlinskog kongresa u vremenu 1878-1880, te bitkama na Nokšiću od 4. decembra 1879. i na Murini 8. januara 1880. godine.⁹⁴ Stanovnici Kolašina bili su primorani da ovaj kraj napuste krajem 1878. Ekspropisano je i vojnicima podijeljeno 5290 rala obradive zemlje.⁹⁵

Nakon Karlovačkog mira i gubitka dijela Boke kotorske, osmanska država se opredijelila na izgradnju jednog broja utvrđenja radi zaštite svojih granica, uz koje su se najčešće razvijala i gradska naselja. Zbog toga je za tvrđavu Onogošt,⁹⁶ još 1691. godine formirana vojna posada nefera, iako tada grad još nije počeo ni da se gradi. Najvjerovatnije je da je tako urađeno jer su se brojne porodice iz Risna i Novog, nakon što su ovi gradovi zauzeti od strane Mlečana, povukle i prema Onogoštu,⁹⁷ gdje su tada bile samo razvaline nekadašnjeg grada. O izgradnji ovog grada ima nekoliko podataka, ali najvjerovatnije je da je počeo da se gradi 1696, a da je završen 1702, ili 1704. godine.⁹⁸

Prvi stanovnici Onogošta, koji se od sredine XVIII vijeka naziva Nikšić, bile su muslimanske porodice iseljene iz Risna i Novog. Pored Danovića i Bijedića spominju se još 30 bratstava.⁹⁹ Samo nekoliko godina nakon izgradnje grada muslimanske porodice iz Novog i Risna doživjele su 1711. godine novi žestoki napad koji je izvršen pod komandom ruskog pukovnika Mihaila Miloradovića i vladike Danila Petrovića.¹⁰⁰ Prije toga izvršeno je istrebljenje domorodačkog muslimanskog stanovništva na Cetinju i njegovoj okolini.¹⁰¹ U grad su poslije izbjeglica iz Stare Crne Gore koje su uspjele da izbjegnju istrebljenje i pokrštavanje, počeli najčešće grupno da dolaze razni "fisovi", odnosno bratstva. Prvi su došli iz sjevernoalbanskog plemena Gruda. Bili su prethodno katolici. Islam su primili dok su boravili u Podgorici. Bilo ih je deset bratstava. U Nikšić se zatim naselilo 14 bratstava iz plemena Kuča, a 12 iz plemena

93. dr R. V. Vešović, *Pleme Vasojevići*, Sarajevo, 1935, 294, 295;

-Vojvoda Gavro Vuković, *Vojvoda Miljan Vukov i Vasojevići 1820 do 1886* (Memoari), Cetinje, 1932, 19;

94. Isto, R. V. Vešović, 313, 314;

-Ražnjatović dr Novak, *Crna Gora i Berlinski kongres*, Cetinje, 1979, 197;

95. dr Žarko Šćepanović, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878-1912)*, Titograd, 1959, 67;

96. Petar Šobajić, *Nikšić-Onogošt*, Beograd, 1938, 62, 63;

-ANU BiH, *Malie defter 3434/113-1, 1125/1713-IV-85*, odnosi se na 1691,

97. Isto, Petar Šobajić;

98. Isto, 59, 60, 62;

-ANU BiH, *Malie defter 3434/113-1* navedeni dokument;

99. Petar Šobajić, *Onogošt-Nikšić*, nd, 64, 66, 68, 69, 70, 80;

100. Andrija Luburić, *Srbi pomažu Rusiji 1711-1712*, Beograd, 5;

-Slavko Mijušković, "Događaji u Crnoj Gori od pojave Miloradovića do Numan-pašinog pohoda (1711-1714)", *Istorijski zapisi, god. VIII, knj. XI, 1-2*, Cetinje, 1955, 173-183;

Pipera. Četvrtu grupaciju činili su Ferizovići, iz kojih je bilo 11 posebnih bratstava. Oni su jedini poticali od starosjedilaca Onogošta koji su primili islam i ostali u ovome gradu. Sa onima iz Risna, Novog i okoline Cetinja tu je bilo šest posebnih grupacija, koje su rodbinski bile međusobno povezane i svaka živjela svojim životom, imala svoje mahale, svoje džamije i svoja groblja. Pored toga, postojala je podjela na one koji su živjeli u gradu i van grada. Među građanima Nikšića poštovao se i izgrađivao kult humanosti i plemenitosti, te su brojni Nikšićani, pa i njegvi prvaci i glavari, bili posebno uvažavani i među Crnogorcima. S njima su Nikšićani često ratovali, a sami Nikšićani su bili cijenjeni kao borbeni i hrabri ljudi.¹⁰² Kapetani su najprije bili iz bratstva Danevića, iz Novoga. Od 1714. kapetani su bili Mušovići iz Kolašina, a značajnu ulogu igrali su i Mekići, takođe iz Kolašina.

U ovom gradu bilo je nešto preko 4000 Muslimana. Tokom 1878. godine, sem njih oko 80, svi drugi su napustili svoje domove i oputovali, manji broj prema Skadru, većina prema Mostaru, u potpunu neizvjesnost. Crnogorske vlasti ekspropisale su preko 9.500 rala obradivog zemljišta samo u Nikšićkom polju.¹⁰³ Njihovo angažovanje protiv austrougarske okupacije onemogućilo im je opstanak u Bosni i Hercegovini¹⁰⁴ i oni su se kao muhadžiri našli po Sandžaku i Kosovu, ekonomski potpuno iscrpljeni, doživljavajući svoje kolektivno stradanje, iako su od onih koji su sa njima dolazili u kontakte, pa i konfrontirajuće, poštovani zbog svog dostojanstva i humanosti. Bila je to teška tragedija i stradanje naroda jednog čitavog kraja, iako im je odlukama Berlinskog kongresa garantovana imovina i slobodno ispovijedanje religije.¹⁰⁴

Pri rješavanju problema jugoslovenskih zemalja na Berlinskom kongresu u zapisniku je po ovom pitanju odlučeno:

" Svi će stanovnici Crne Gore uživati punu i čitavu slobodu ispovijedanja i vanjskog vršenja svojih bogu službenja, te se nikakve zapreke neće moći činiti bilo hijerarhijskoj organizaciji raznih zajednica bilo njihovim odnosima sa njihovim poglavicama". A u vezi s imovinom odlučeno je:

" Svi stanovnici teritorija anketiranog Crnoj Gori zadržavaju svoje posjede, a oni koji svoje lično boravište budu fiksirali (ustalili) izvan Kneževine; moći će u njoj sačuvati svoje nepokretnosti dajući ih u zakup (pod česim) ili upravljajući njima preko drugih".¹⁰⁵

Međutim, ove je odredbe Berlinskog kongresa crnogorska vlast izigra-

101. Petar Šobajić, *Onogošt-Nikšić*, nd.71;

102. Isto, 111;

-Vuk Stefan Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knj. IV, 27;

103. dr Žarko Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori*, nd, 53;

104. *Novi Behar, god. XII. br. 5-6, 1938*, Zapisnik sa sjednice Berlinskog kongresa, sa francuskog preveo Derviš Korkut;

105. Isto;

la i nije ih primijenila.

Slično Nikšiću dogodio se i Spužu. Na tom prostoru se krajem XV i tokom XVI vijeka spominje bjelopavlička nahija, najprije sa 4 džemata i 198 domaćinstava, a zatim sa 11 džemata i 248 domaćinstava.¹⁰⁶ Oko 1700. godine ovdje je Hodoverdi Mahmutbegović izgradio tvrđavu i u njoj je bilo 1200 vojnika.¹⁰⁷ To je, u svakom slučaju, imalo znatnog uticaja na razvoj ovoga kraja. Od 1756. godine u sastavu je bosanskog pašaluka, ali su njegovi prvaci dosljedno slijedili skadarskog Mahmud-pašu Bušatliju u nastojanju da se stvori albanska autonomija zbog čega su doživjeli teško stradanje.¹⁰⁸ Poslije toga 1878. godine većina spuških Muslimana emigrirala je u Skadar.¹⁰⁹ Samo njih 10 ostalo je da živi u Crnoj Gori.¹¹⁰ Izgubili su zemlju i domove, ali su lakše prošli nego nikšićki Muslimani. Imali su tri džamije i oko Spuža 24 kule.

Bjelopoljski kraj kao cjelina i Bijelo Polje kao gradsko naselje javljaju se relativno kasno, iako se dijelovi ovog kraja spominju od prvih dana osmanskog osvajanja. Objasnili smo pojavu limskih Nikšića, nahija Ljuboviđa, kasnije Vraneša, Bihora, te dijela nahije Komarana, što sve skupa čini Bijelo Polje.

Prvi pomen o Bijelom Polju, koje je u osmanskom vremenu nosilo naziv *Akova*, kao organizovanom gradskom naselju imamo iz 1708. i 1717. godine. Tada je Akova imala i svoju tvrđavu, age i nefere.¹¹¹ Iz ovih podataka izvodimo zaključak da je Akova već početkom XVIII vijeka bila naseljena muslimanskim stanovništvom. U pokretu Bosanaca pod rukovodstvom Husein-kapetana Gradašćevića bjelopoljski Muslimani im se pridružuju na čelu sa Sulejman-agom Ajaninom Kučevićem.¹¹² Do sredine XVIII vijeka 77,3% gradskog i 76,5% seoskog stanovništva bjelopoljskog mudirluka, kasnije kaze, pripadalo je islamskoj religiji.¹¹³ U samom gradu su izgrađene četiri gradske, a na selima 12 seoskih džamija, što takođe govori o prisustvu muslimanskog stanovništva u ovom kraju, iako ono u defterima nije evidentirano. Bijelo Polje je imalo svojju medresu, više mekteba, a kasnije i ruždiju.

Na prostorima između Yeni Pazara, Donjeg i Gorjeg Bihora i rijeke Ibra u vrijeme osmanske vladavine dosta dugo se kao administrativni i trgovački

106. Hazim Šabanović i Ahmed Aličić, navedeni rukopis;

107. Arhiv SANU, Tomićeva zaostavština, VII-a / 39,40;

108. Rastislav Petrović, *Pleme Kući 1684-1796*, Beograd, 1981, 269;

-HAD, Isprave i akta, XVIII v, 3176/218;

-Ist. arhiv Kotor, Upr. pol. spisi, van. providirura Mlet. Rep, CCJ-a/3;

109. Žarko Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori*, nd, 88;

110. Isto, 88, 89;

111. ANU BiH, *Šikaje defter. predstavke*, 81592, 752/2 1219/1717;

112. Državni arhiv Srbije, Knjaževska kancelarija, knj. I, Nahija požeška 1815-1839, Beograd, 1953, dok. 284, 261; dok. 290, 265;

113. Žarko Šćepanović, *Pregled prošlosti Bijelog Polja*, nd, 30;

centar spominjalo Trgovište, koje je imalo i kadiluk. Prvi put se spominje 1441. godine.¹¹⁴ U posljednjoj deceniji XV vijeka imalo je 3602 domaćinstva.¹¹⁵ U sklopu ovog kadiluka 1585. godine spominje se selo Rožaje sa svega 8 domaćinstava, svakako hrišćanskih.¹¹⁶ Trgovište je najčešće bilo vezano za Prizren, ali ga tokom prve polovine XVIII vijeka nalazimo u sastavu Bihora i Budimlje, a preko njih u sastavu bosanskog pašaluka. U 1638. godini spominje se jedna manja tvrđava u Rožajima koja je bila srušena, a obnovio ju je Durmiš-paša.¹¹⁶ Prve pripadnike islama u Rožajima susrećemo tokom prve polovine XVII vijeka. Prva džamija izgrađena je u vrijeme sultana Murata IV, najvjero- vatnije oko 1629/1630. godine. Posvećena je sultanovoj majci. Ovaj je postor bio izložen čestim masovnim hajdučkim upadima iz crnogorskih brda, kako i u vrijeme nastupanja austrijske vojske prema Kosovu, te 1764. i 1770. U 1691. godini se ističe da su hajduci ovdje napali i opljačkali karavan skadarskog vezi- ra.¹¹⁸ Od kraja XVII i početkom XVIII vijeka ovdje su bili jako izraženi migra- cioni procesi, prvenstveno iz crnogorskog plemena Kuča i sjevernoalbanskog plemstva Këlmendi. Iako su se uvijek međusobno raspoznavali i grupisali kao Kuči i Këlmendi, i nakon prelaska na islam, imali svoje ulice i džamije, zajed- nički život i zajednička religija uticali su da su svi prihvatili jedan jezik, koji su nazivali bošnjacki, zajedničku nošnju i neke druge običaje, čije je porijeklo al- bansko, pa su ih i Osmanlije u službenim dokumentima nazivali Bošnjacima, koji se mnogo ne razlikuju od Arnauta.¹¹⁹ U svakom slučaju, to je etnička simbi- oza u kojoj je jezik primarno uticao da se oni svi skupa i etnički oforme i osjećaju kao Muslimani. Početkom druge polovine XVIII vijeka ovdje je zbog poreza izbila pobuna. Među 18 prvaka kaze koji su i u ime pobunjenika potpisali mir nema nijednog hrišćanina-svi su bili Muslimani.¹²⁰ Iz toga izvlačimo zak- ljučak da je početkom XVIII vijeka većina stanovništva već bila prešla na islam, jer su u popisu prvaka spomenuti i njihovi očevi, a po imenima i svi oni su pri- padali islamskoj vjeri.¹²¹ Već sredinom XIX vijeka ovdje su oko 85% ukupnog stanovništva činili Muslimani.

Berane su najmlađi muslimanski grad u Crnoj Gori. Osnovan je nakon razgraničenja Osmanskog Carstva i Crne Gore 1858/1859. godine, nakon što je

114. Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1982, 30;

115. O.L. Barkan, 894 (1488/89) y ili Cizyestinin Tashilatina ait Muha-Muhasebe Bilancolani Türk Turih Kuruku Basimevi, Ankara, 1964, citirano po Hatidži Čar-Drmda, nd, 23;

116. Hamid Hadžibegić, "Zvanični podaci o stočnom fondu na području Novog Pazara, Trgovišta i Bihora iz 1585.g.," *Istorijski zapisi, knj. XXIV, sv.4*, Titograd, 1969, 596;

116 a) Joseph von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, Zagreb, 1979, III, 197;

117. Babić Branko, "Nova džamija u Rožaju", *Glasnik VIS, 1969, br. 7-9*, 303-304;

118. Jovan Tomić, *Crna Gora za morejskog rata*, nd, 50;

119. Salnama Vilajeta Kosova iz 1888;

120. Novopazarski sidžil, septembar 1765, sv. I, dok. 12, 9;

121. Isto;

gornji dio Vasjevića ušao u sastav Crne Gore i nakon što je izvršeno prekrštavnje pripadnika islamske vjere i njihovo prevođenje u pravoslavlje zaključno sa 1858. godinom.¹²² Izgradnja grada završena je 1862. godine. Samo pet godina kasnije (1867.) varoš je imala 110 kuća sa 400 stanovnika, a 1909, pet stotina kuća i 4000 stanovnika. Bili su to pretežno doseljeni Muslimani iz Bijelog Polja, Nikšića, Plava, Gusinja, Kolašina, Bihora, Rožaja, Peći i Đakovice, pretežno zanatlije i trgovci, sa tri starosjedilačke muslimanske porodice, koje su 1858. godine bile prekrštene, ali su, nakon ponovne uspostavljene osmanske vlasti u ovom dijelu Polimlja, opet se vratile u islam (Ramhusovići, Mandžukići i Memovići sa Crnog Vrh). Berane je od početka dobilo oblik modernijeg grada, sa širokim ulicama. Tu je bilo sjedište kaze, dobilo je vojnu bolnicu i ruždiju, izgradilo dvije džamije, hamam, kršlu. Danas nema nijednu džamiju. Objke su srušene radi stambene izgradnje poslije oslobođeja zemlje, a da im nisu date nove lokacije.

3. O istrebljivanju pripadnika islama u Crnoj Gori.

Zvuči na izgled paradoksalno, ali iz vremena osmanske vladavine ne nađosmo pravovaljan istorijski izvor koji bi govorio o masovnom nasilnom prevođenju hrišćana na islam u Crnoj Gori. Nasuprot tome, raspoložemo istorijskim izvorima o istrebljenju ili nasilnom prevođenju onih koji su prešli na islam i njihovo prevođenje u pravoslavlje. Objasnićemo četiri takva slučaja:

Prvo, objašnjeno je da je islamsko stanovništvo Novoga u dva maha teško stradalo. Prvi put 1389. godine oko 1200 žena i djece prodato je na mletačkim pijacama kao roblje. Drugi put 1687. godine 1500 žena i djece imalo je sreću da bude izgnano iz ovoga grada, dok su oni koji su u gradu ostali, pokršteni i prevedeni u katoličku vjeru.

Drugi slučaj se odnosi na istrebljenje, odnosno opjevanu "istragu poturica" u Staroj Crnoj Gori.

O vremenu kada se dogodila ova " istraga" postoje različita shvatanja.

Po jednim ona se zbilja krajem XVII vijeka ili "prvih godina upravljanja Crnom Gorom vladike Danila" odnosno 1702. godine kada su "udarili Velestovci na Turke u Čekličima, a Bajica ubile braću Aliće".¹²³ Po drugima, ona se nije dogodila " jedne iste godine", već " u tri različite godine".¹²⁴ Kao najvažniji dokument se ipak uzima navodno pismo vladike Danila koji istragu veže

121. Isto;

122. Nićifor Dučić, *Krštenje poturčenjakah u Vasojevićima od 1825 do 1857. godine*, "Orlić", Crnogorski godišnjak, Cetinje 1866, 21.28;

-dr Miomir Dašić, *Vasojevići od pomena do 1860*, Beograd, 1986, 377, 378;

123. Marko Dragović, *Poturčenjaci*, nd, 23;

124. Isto, 24;

za 1707. godinu ("da se zna kako Turke izagnasmo između nas na 1707. godišta"). Prema ovom pismu, vladika je najprije pokušao da nagovori glavare na sastanak u magazinu manastira Stanevića "ali Crnogorci prevariše i na Turke ne udariše". Drugi sastanak je održan u žitnici manastirskoj na Lovčenu "oko Đurđev-dne", ali "Turci ostadoše zdravo i još se počеше množina turčiti". Vladika je navodno nakon toga poslao po Vuka Borilovića i četiri brata Martinića, prijeteći da će napustiti Crnu Goru ako ga ne poslušaju. Vladika im je zatim, kako se ističe, dao darove: Boriloviću je dao svoju sablju, a onima četvorici jednom ćurak, drugome dvije puške pecke srebrne, trećem šaršenu vezenu srebrom, a četvrtome deset dukata, iz čega bi se mogao izvući zaključak da je istraga bila motivisana isključivo željom vladike, a ne sazrelom sviješću određene sredine. Ovo posljednje nastojanje vladike uspjelo je jer je i materijalno stimulisano. Prema pismu vladike na Božić, prije zore "pobiše Turke Cetinjske i Čekličke, koji nečćeše doći kod mene da se pokrste".¹²⁵

Suprotno Dragoviću, Milanoviću, Erdeljanoviću, pa i samom vladici Danilu, Jagoš Jovanović smatra da se navodno "istraga" odigrala "noću uoči Božića 1709. god." što se može objasniti težnjom Jovanovića da na osnovu kasnijih historijskih analiza po kojima se "istraga" historijski nije mogla desiti prije kraja 1708, pa ju je prebacio u 1709. godinu, ničime to ne objašnjavajući niti pružajući ma kakve historijske ili druge izvore. On isto tako tvrdi da je "obračun sa njima" (poturicama) otpočeo na svim stranama u Čeklićima, u Crmnici, Cetinu, cetinskom plemenu, svugdje gdje ih je bilo.¹²⁶ Nasuprot njemu, vladika Danilo u navedenom pismu ističe da se istraga odigrala samo u Cetinju i Čekliću ("i pobiše Turke cetinske i čekličke, koje nekteše doći kod mene da se pokrste"). Jovanović takođe u svom djelu ističe da je odluka o istrazi donijeta "na skupštini bratstveničkih plemenskih glavara", a vladika Danilo u svom pismu ne spominje skupštinu već objašnjava kako je taj posao obavio preko "Vuka Barilovića i četiri brata Martinića".¹²⁷

Kao motiv istrage, odnosno prekrštavanja i vraćanja u tzv. "parađedovsku vjeru", Jovanović ističe da je rad tzv. "poturica" dobio opasne razmjere od Sulejman-pašinog pohoda na Crnu Goru (1692), te da su se "poturice toliko bile osilile da su javno predvodile turske upade na teritoriju nekog plemena i prijetile vladici kada je putovao kroz plemena".¹²⁸ Marko Drugović ističe da je i vladika Danilo smatrao "da su poturčenjaci postali opasni i da su se još množina počeli turčiti", navodno "jer ih mićaše paša (podmićivaše) iz Podgorice".¹²⁹ U težnji da se opravda njihovo istrebljenje (genetsko istrebljenje

125. Isto, 24, 25;

126. Jagoš Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Cetinje, 1948, 93;

127. Marko Dragović, *Poturčenjaci*, nd. 24, 25;

128. Jagoš Jovanović, nd, 92;

ili zatiranje roda), što se više vremenski udaljavamo od tih događaja sve je više prisutan termin izdaje roda, odnosno plemena, a u novije vrijeme i termin "peta kolona" iako je i po karakteristikama i po uslovima nastanka "pete kolone" neprikladan i neprimjenjiv. U spisima Marka Dragovića nalazimo i to da se tretiraju kao izdajnici zbog navodnog njihovog rada za račun Mletačke Republike. Oni su jednako bili krivi kako za dolazak Sulejman-paše Bušatlije na Cetinje radi protjerivanja Mlečana tako i za dolazak Mlečana od Cetinja. U jednom slučaju kao "isturena predhodnica Bušatlije", a u drugom kao navodni "provokatori za Mletačke političke ciljeve".

Prvi pripadnici islamske religije u ondašnjem crnogorskom sandžaku javili su se tokom druge decenije XVI vijeka zajedno sa Skender-begom Crnojevićem, ranije Stanišom. Među njima nije bilo ni spahija, ni begova, ni aga. Sem kadije, svi drugi nosioci društvenih položaja: muselemi, kneževi, vojvode, subaše, spahije, plemenski glavari, bili su isključivo pravoslavci. Svi koji su pisali o njihovom društvenom položaju saglasni su da su "živjeli mirno i radili kao i ostali seljaci, njihovi srodnici. Među njima nije bilo aga i begova niti su se oni kakvom naročitom vlašću isticali. U selima u kojima su živjeli imali su posebne kmetove, kao i Crnogorci. Imali su potpunu slobodu vjeroispovijesti te su tako imali svoje džamije i (h) odže."

Nisu poznati istorijski niti neki drugi izvori koji bi govorili ili na bilo koji način upućivali na zaključak da su oni koji su prešli u islam bilo kako posebno služili interesima Osmanlija ili se izdvajali iz plemena kojima su pripadali. Naprotiv, oni su ravnopravno učestvovali na plemenskim zborovima i prema odlukama zbora odnosili se kao i svi drugi plemenci jer i u slučajevima kada su te odluke bilo antiturske i "istupili su prema Turcima kao i pravoslavni". Nalazimo ih i u sastavu plemenskih delegacija koje su odlazile u Kotor na razgovore sa mletačkim vlastima, pa čak da i oni kao i njihovi plemenci prihvataju mletačko podanstvo, o čemu nam govore i mletački izvori.¹³⁰ Iz mletačkih izvora jasno se vidi da poturice nigdje ne istupaju protiv Crnogoraca i Mlečana.¹³¹ Istražujući karakteristike plemena u Crnoj Gori, Radovan Zogović, ističe: "Ti poturčenjaci su osobite, crnogorske vrste-oni još nijesu zaboravili sve veze sa svojim bratstvom i plemenima ni sve običaje i norme crnogorske rodovske-plemenske zajednice".¹³²

Takva shvatanja nalazimo i u Gorskm vijencu kada Mustaj-kadija i Skender-aga reaguju na prijetnje vojvode Batrića.

129. Marko Dragović, *Poturčenjaci*, nd, 23, 27;

130. Istorijski arhiv Kotora, Zbirka diploma, dukala i listina, br. 148; -R. V. Petrović, *Pleme Kuči*, nd, 31;

131. dr Gligorije Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila, Cetinje*, 1955, 41;

132. Radovan Zogović, "O plemenu u *Gorskom vijencu* i tim povodom", *Glasnik*, III, knj. II, Titograd, 1976, 44;

Nasuprot tome, u istorijskim izvorima nalazimo da su muselemi pravoslavci, koji su ovu funkciju nasljedno obavljali, uhodili svoje sunarodnike i obavještavali osmanske vlasti šta njihova braća iste vjere planiraju ili kako se odnose prema osmanskoj vlasti. Pa i pored toga nisu tretirani izdajnicima, te se tako ne mogu tretirati ni oni za koje nema stvarnih osnova da su se takvim poslovima bavili.

U pismu vladike Danila ističe se da su se množina u Crnoj Gori počeli "turčiti" i da se ta pojava objašnjava navodnim mitom podgoričkog paše. O tome nema nikakvih istorijskih izvora. Nasuprot tome, brojni su istorijski izvori koji govore da je Mletačka Republika u značajnom obimu služila se podmićivanjem plemenskih prvaka i crkvenih veledostojnika u Crnoj Gori i Brdima, kako stalnim i povremenim platama tako i pojedinačnim darovima i da takva pojava nije kvalifikovana kao "mićenje".

Dvije su karakteristike ipak značajne i sa istorijskog aspekta koje proizilaze iz analize spjeva Gorskog vijenca. Jedna objašnjava da stvarno opredjeljenje na fizičko istrebljenje pripadnika druge konfesije nije podsticano navodnom "izdajom" već materijalnim uslovima koji su se ogledali u činjenici da na crnogorskom kršu nema uslova za život uvećanog broja stanovništva a kriterij za njegovo smanjenje nađen je u istrebljenju sa tog prostora onih koji su prešli u drugu religiju.

Motiv "istrage" objašnjen je u dijalogu vojvode Batrića, koji od "poturica" zahtjeva da prime "vjeru pradjedovsku", uz preciziranje minimalnih zahtjeva: da sruše minare i džamije, da badnjake srpske prihvate, da šaraju uskrсна jaja i da dvoje posta poste. Sve ostalo pušteno im je na volju, uz prijetnju, ako to ne prihvate "u krv će nam vjere zaplivati".¹³³ Nigdje se ne spominje saradnja ili služenje Osmanlijama kao zavojevaču, već prevjera i navodna "pradjedovska" vjera.

Valja istaći da je pojam izdaje veoma subjektivno tretiran. Tako se oni Crnogorci koji su se borili u sastavu mletačke vojske, čak kada je ona okupirala dijelove Crne Gore i rušila crnogorske svetinje, kao što je to Crnogorski manastir, tretiraju kao borci za slobodu. Primjera radi, Bajo Pivljanin, hajdučki četovođa, učestvovao je pod mletačkom zastavom u okupaciji Cetinja i poginuo je kao mletački vojnik braneći mletački odred na Cetinju.¹³⁴ Pogibiju Baja Pivljanina Mlečani su smatrali svojim najvećim gubitkom.¹³⁵ Ipak, Bajo Pivljanin je putem narodnog epa i tradicije sačuvan kao istorijska ličnost i jedna od glavnih ulica Cetinja nosi njegovo ime iako je poginuo kao mletački vojnik u

133. Muhsin Rizvić, "Kroz Gorski vijenac", Sarajevo, 1985, 193, 194;

134. Istorijski arhiv Kotora, Uprav. polic. spisi vanred. providura Mlet. Republike, II/560-563 i 557-558;

-R. V. Petrović, *Pleme Kuči*, nd, 52;

135. R. V. Petrović, *Pleme Kuči*, nd, 52;

sastavu okupacione jedinice koja je okupirala Cetinje. U ovome radu te pojave ne možemo svestranije obraditi. Međutim, na neke smo dužni ukazati.

Istrebljenje se nije moglo dogoditi ni krajem XVII vijeka, ni 1702, ni 1704. godine jednostavno zato što je vladika Danilo 1704. godine bio na sudskoj raspravi kod podgoričkog kadije gdje je oslobođen optužbe.¹³⁶ Vladika Danilo je u vrijeme gradnje Spuža sarađivao sa Hodoverdi Mahmudbegovićem i tada mu je Mahmudbegović dao na upravljanje dvije nahije (katunsku i riječku). To je kasnije vladika Sava Petrović isticao i predočavao Osmanlijama kada je tražio svoja prava.¹³⁷

Istraga "poturica" nije se mogla dogoditi ni 1706. jer je upravo u toj godini postojao plan Osmanlija o raseljavanju Crnogoraca zbog njihove hajdučije. Taj plan nije ostvaren jer su se muslimanski prvaci Podgorice i Spuža angažovali da do toga ne dođe i uzeli Crnogorce u zaštitu.¹³⁸ Svakako da se za njih ne bi toliko brinuli da su ih Crnogorci do tada istrijebili.

Istraga nije mogla da se dogodi ni 1707. ili 1708. jer je vladika Danilo 1708. godine putovao preko Podgorice, Gusinja i Plava za Peć na crkveni sabor, svakako uz obezbjeđenje osmanskih vlasti, a on to ne bi mogao da ostvari ni u polasku ni u povratku da je do tog vremena počinio istragu. Prema tome, i njegova navodna pismena oporuka, prema kojoj se istraga zbila 1707. godine ne bi mogla biti tačna. Ona je osim toga osporena i kao vjerodostojan dokument¹³⁹ jer je utvrđeno da rukopis oporuke nije istovjetan rukopisu vladike. Sve je to grupi istoričara dalo povoda da posumnjaju u istorijsku istinitost tzv. "istrage poturica" i da istaknu tezu da nje uopšte nije bilo i da je ona plod mašte. Međutim, istorijska je istina da je Muslimana u Crnoj Gori bilo sredinom XVII vijeka oko 800 i da su oni poslije 1712. godine nestali. Spominje se 36 bratstava koja su živjela u Staroj Crnoj Gori i 52 toponima koja podsjećaju na njih.¹⁴⁰

Postojalo je šest džamija na tom terenu i nijedna nije ostala, iako se za sve njih znaju njihovi lokaliteti i nazivi.¹⁴¹ Grupe Muslimana koje su uspjele da izbjegnju istrebljenje ili pokrštavanje prebjegle su u susjedne krajeve. Tačno se

136. "Zapisi", Cetinje, 1937. knj. VII, 289. U dokumentu koji je objavio Dušan Vuksan pogrešno je protumačena godina. Datum na dokumentu glasi: mjesec "Zil-hidžet", godina 1115: Prevod Derviša Korkuta naznačen je: "06. aprila 1704";

-Gligor Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila*, nd, 35;

137. Hamid Hadžibegić, "Odnos Crne Gore prema Osmanskoj državi polovinom XVIII vijeka", *Prilozi OI, III-IV (1952-1953)*, 487;

138. Gligor Stanojević, nd, 34;

139. Ilija Ruvarac, *Montenegrina*, Zemun, 1899, 156-183;

-Gligorije Stanojević, nd, 34;

-Muhsin Rizvić, *Kroz Gorski vijenac*, nd. 348, 440;

140. Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora*, nd;

141. Srušene su džamije u Duboviku kod Cetinja, u Čekličima, u Ostojićima, u Vir-pazaru, Dupilu, Stanisavljevićima u lešanjskoj nahiji i na Obodu u Crnojevića Rijeci;

znaju porodice koje su došle iz Čeklića u Nikšić.¹⁴² Znaju se porodice koje su izbjegle u selo Tuđemile kod Bara i njihovi potomci i sada tamo žive.¹⁴³ Zna se da su neke porodice uspjele da prebjegnu preko Skadarskog jezera u Krajinu.¹⁴⁴ Prema tome, istrage nije bilo kako je i kada prikazuju brojni istoričari, niti onako i kada kako je opisana u Gorskom vijencu. Ali je ipak bila.

Treći slučaj organizovanog i državnog prevođenja Muslimana u pravoslavlje odnosi se na pokrštaivanje Muslimana u Vasojevićima od 1852. do 1858. godine. U tom razmaku u Konjusima, Božićima na ušću Ržaničke rijeke i u selu Donja Ržanica pokršteno je, prema pisanim izvorima, 775 osoba.¹⁴⁵ Krštenje je najčešće bilo masovno, na otvorenom polju, u prisustvu plemenskih kapetana, bajraktara, perjanika, žandarma i ostale elite. Posljednja grupa od 400 pokrštenih u Donjoj Ržanici imala je tu "prednost" što je svima pokrštenim kum bio vojvoda Miljan Vukov, pa im je, kako je pisao cetinski arhimandrit Nićifor Dučić,¹⁴⁶ to pričinjalo neku vrstu "utjehe", odnosno posebno "zadovoljstvo", mada je takav način pokrštaivanja bio u suprotnosti sa propisanim normama pravoslavne crkve, koji predviđa poseban postupak, svakako u crkvama, a ne na poljanama; pred sveštenikom, a ne pred policijskim organima; pojedinačno, a ne masovno. Neki istoričari u Crnoj Gori ovu pojavu pokušavaju da objasne kao navodnu "društvenu zakonitost", kao "prvu fazu oslobodilačke borbe", kao "nužan istorijski faktor", kao logičan produžetak "istrage poturica", te da je vršen "iz klasnih, vjerskih, političkih i drugih razloga", jer je, navodno, "proces islamizacije vodio deslovenizaciji naselja".¹⁴⁷ Istorijska je istina, međutim, da je upravo na ovim prostorima, naročito od podnožja Prokletija do Rožaja, veliki broj stanovništva porijeklom albanske narodnosti, nakon prelaska na islam, sloveniziran. To se može dokazati konkretnim analizama. Zbog toga istorijski nije ispravna i održiva teza da je islam deslovenizirao muslimansko stanovništvo. To pokazuje i primjer stanovništva Sandžaka i Bosne i Hercegovine.

Četvrti i najveći proces pokrštaivanja dogodio se od februara do maja 1913. godine na teritoriji Plava i Gusinja. Najprije je oko 550 građana ovog kraja neosnovano pogubljeno (postoji i drugi podatak).¹⁴⁸ U takvoj situaciji gusinjski muftija savjetovao je stanovništvu da privremeno pređe u pravoslavnu vjeru,

142. Petar Šobajić, *Onogošt-Nikšić*, nd, 71;

143. Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora*, nd, 254;

-Andrija Jovičević, *Crnogorsko primorje i Krajina*, nd, 74;

144. Isto;

145. Nićifor Dučić, *Krštenje poturčenjakah u Vasojevićima*, nd, 254;

-Miomir Dašić, *Vasojevići*, nd, 377, 378;

146. Nićifor Dučić, nd, 28;

147. Miomir Dašić, *Vasojevići*, nd, 372, 376, 377;

148. H.Ž. (dr Muhamed Hadžijahić) "O Cemovićevoj prošlosti Srba muslimana Plava i Gusinja", *Hrvatski dnevnik*, o2. ožujak 1914, 13;

pa, kada se stvore povoljniji uslovi, neka se ponovo vrate u islam, kako bi na taj način spasili živote. Poslušali su ga. Tada je prevedeno u pravoslavnu vjeru 12.000 plavsko-gusinjskih Muslimana.¹⁴⁹ Krajem maja iste godine dozvoljeno je otvaranje džamije i povratka u islam ko to želi. Sem tri porodice svi drugi su se vratili u islamsku religiju.

U vremenu od oko 300 godina islam se na području Crne Gore razvijao postupno i evolutivno, bez primjene nasilja. U tom vremenskom razdoblju izgrađeni su skoro svi gradovi u Crnoj Gori: Taslidža (Pljevlja), Onogošt, Spuž, Podgorica (Titograd), Kolašin, Akova (Bijelo Polje) Berane (Ivangrad), Rožaje, Plav i Gusinje. Proširen je Novi (Herceg Novi). Sačuvan je veći broj manastira, među kojima: Sv. Trojica u Pljevljima, Đurđevi stupovi kod Berana (Ivangrad), manastir u Morači, Vranjini i drugi i tokom vremena rekonstruisani i adaptirani. Izgrađeni su novi manastiri u Pivi, Dobrilovini, pod Ostrogom, na Cetinju i brojne crkve. Izgrađeno je preko 160 džamija, više tekija, medresa, mekteba, hama-ma, vodovoda, javnih česama. Oko 55% ukupnog stanovništva Crne Gore prešlo je na islam. Međutim, od kraja XVII vijeka islam i Muslimani u Crnoj Gori imali su i opadajuće razvojne tendencije. Počele su sa iseljavanjem muslimanskog stanovništva iz Herceg Novog, Risna, Sutorine i drugih krajeva Boke kotorske, a nastavljene njihovim istrebljenjem u Staroj Crnoj Gori poznato kao "istraga poturica". Tokom 1878. i 1879. godine Muslimani Nikšića, Kolašina, Spuža, Žabljaka, većim dijelom okoline Podgorice, manjim i same varoši, napustili su svoje domove i ostavili svoja materijalna dobra (zemlju, trgovinske i zanatske radnje) i preselili se prema Sandžaku, Kosovu i Albaniji, jer ni u Bosni i Hercegovini, nakon okupacije iz 1878. godine nisu mogli ostati. Sredinom XIX vijeka izvršeno je pokrštavanje Muslimana u Vasojevićima, a početkom 1913. godine u plavsko-gusinjskoj oblasti, uz fizičko istrebljenje nekoliko stotina muslimana koji na pokrštavanje nisu pristali. Tokom 1914. godine nekoliko desetina hiljada Muslimana emigriralo je u Tursku (samo preko luke u Baru evidentirano je oko 16.500). Stradanja Muslimana u Crnoj Gori i Sandžaku nastavljena su i u prvim godinama nakon ujedinjenja. Najteža su bila ona u plavsko-gusinjskoj oblasti februara 1919. i novembra 1924. godine u Šahovićima kod Bijelog Polja. Ona su nastavljena i tokom II svjetskog rata. Najteža su bila januara i februara 1943. godine čiji su izvršili četnici Pavla Đurišića, odnosno Draže Mihailovića nad stanovništvom Bihore i Bukovice.

Dio Muslimana u Crnoj Gori je ipak opstao, iako u bitno izmijenjenim uslovima. Njihov istorijski razvoj u svojoj osnovi bio je sličan razvoju Muslimana u Bosni i Hercegovini jer su i oni najčešće pripadali bosanskom pašaluku. Međutim, postoje i određene specifičnosti kojima istorijska nauka, pa i sociološka, nisu do sada poklonile potrebnu pažnju. Nadajmo se da će ovaj skromni prilog podstaći određeno interesovanje i za taj kraj.

149. Isto;

NASTANAK I ŠIRENJE ISLAMA U SADAŠNJIM GRANICAMA CRNE GORE

R e z i m e

U četiri poglavlja, na trideset devet stranica teksta i šest stranica na kojima su ispisani izvori literature i arhivske građe, naznačenih u 149 podnožnih napomena (fusnota) autor je objasnio proces osmanskih osvajanja na tlu današnje Crne Gore koje je trajalo oko stotinu godina (od 1396, kada su osmanski istureni odredi prodrli na područje oko Jelača, Srednjeg Polimlja i Potarja, do 1496, kada je Crna Gora Crnojevića pripojena skadarskom sandžaku), odnosno oko 175 godina, kada su zauzeti Bar i Ulcinj (1571). Autor je objasnio da su se ova osvajanja ostvarila u pet etapa iz tri različita pravca (Skoplje-Priština-Trepča-Jelač-Nikšići na Limu; iz Skadra prema zetskoj ravnici i iz Hercegovine prema Novome, Onogoštu, Komarnici i Pivi).

Autor je objasnio odnos osmanskih vlasti prema zatečenim institucijama, posebno prema hrišćanima i njihovim sakralnim objektima, kako pravoslavne, tako i katoličke vjere, prema vlaškom stanovništvu i njegovim kneževima, prema zatečenoj vlasteli (Crnojevići i nasljednici Hercega Stjepana), čiji su sinovi stekli visoke položaje u osmanskoj upravi i hijerarhiji (Skender-beg Crnojević i Ahmed-paša Hercegović), a hrišćanski sakralni objekti dobili povlašćeni položaj u svom djelovanju.

Prateći osmanske popise stanovništva, njihove imovine i naselja, koji su u dijelu Crne Gore uvedeni još 1455. (popis Krajišta Isa-bega Isakovića), zatim popis Vlaha u Crnoj Gori i Hercegovini 1477, skadarskog sandžaka 1485. i 1570, hercegovačkog sandžaka iz 1570, crnogorskog sandžaka 1521. i 1523. godine, te popise prizrenskog i vučitrnskog sandžaka za dio teritorije koja je bila u sastavu ovih sandžaka (Trgovište, Bihor i Rožaje), autor je objasnio kretanje i vjersku pripadnost stanovništva, njihovu brojnost i disperziju, raspored i brojnost naselja, organizaciju uprave, stvaranje timarskog sistema, brojnost hasova i zijameta i njihov raspored, prateći istovremeno kroz te popise nastajanje i širenje islama u svim krajevima današnje Crne Gore. Koristeći uporednu literaturu, ostale istorijske izvore, a u nedostatku ovih i sačuvanu tradiciju, autor je objasnio ne samo genczu već i način širenja islama i pojave muslimana u svim krajevima Crne Gore. Uporedo su objašnjeni vrijeme i način izgradnje gradova u Crnoj Gori, jer ih u ovim krajevima, ne računajući primorje, prije Osmanlija nije bilo. A ti gradovi i njihovi kulturni i vjerski sadržaji značajno su uticali na demografska kretanja stanovništva i na njegova vjerska opredjeljenja.

Posebno poglavlje ovog rada autor je posvetio pojavama istrebljivanja pripadnika islama u Herceg-Novom, Staroj Crnoj Gori ("istraga poturica"), rehrišćanizaciji u Vasojevićima, ekonomskom razvlašćivanju Muslimana i njihovom iseljavanju nakon Berlinskog kongresa, fizičkom istrebljenju i pokrštavanju Muslimana u Plavu i Gusinju tokom prve polovine 1913. i 1919. godine i sličnim pojavama u drugim krajevima.

DEVELOPMENT AND EXPANSION OF ISLAM IN TODAY'S MONTENEGRO

Summary

The author's explanation of Ottoman conquest of today's Montenegro takes four chapters on thirty nine pages as well as six pages long list of literature and archive materials mentioned in 149 footnotes. The conquest lasted about 100 years 'from 1396 when Ottoman detachments entered the region of Jelač, Srednje Polimlje and Potarje, to 1496 when Montenegro, ruled by family Crnojević, was attached to the Sanjak of Skadar) or precisely, it lasted 175 years untill Bar and Ulcinj were occupied in 1571. The conquest was realised in five phases with armies coming from three different directions (the first was Skoplje-Priština-Trepča-Jeleč-Nikšići on Lim, the second was from Skadar towards the valley of the river Zeta, and the third from Herzegovina towards Novi, Onogošte, Komarnica and Piva).

The author explained how Ottoman government treated existing institutions, especially Christians, both Catholic and Orthodox, and their sacral objects, Vlachs and their dukes, existing aristocracy (family Crnojević and the successors of Herceg (duke) Stjepan) whose sons reached high positions in Ottoman hierarchy (Skender-bey Crnojević and Ahmed-pasha Hercegović) while Christians sacral objects got privileged position.

The author also explained migrations and religious affiliation of the population, disposition of settlements and their number, administrative system, development of timar system, number and disposition of *hases* and *zeamets*, as well as the development and expansion of Islam, on the basis of the following registers: Register of Isa-bey Ishaković' Border Region of 1455, Register of Vlachs in Montenegro and Herzegovina of 1477, Registers of the Sanjak of Skadar of the years 1485 and 1570, Register of the Sanjak of Skadar of 1570, Registers of the Sanjak of Montenegro of 1521 and 1523, and the Registers of the Sanjaks of Prizren and Vučitrn containing the data about Trgovište, Bihor and Rožaje-now parts of Montenegro. Using comparative literature, other historical sources and the tradition preserved, where there were no other sources available, the author explained not only genesis, but also the way of the expansion of Islam and the appearance of Moslems in Montenegro. The author also described the foundation of the cities, because in Montenegro, apart from the coastal part, had been no cities before the Ottoman period. New cities with their cultural and religious contents had important influence on the migrations and the religious affiliations of the population.

One of the chapters described the phenomena of extermination of Moslems in Herceg-Novi, Old Montenegro (so called "annihilation" of the converts to Islam), re-Christianization in Vasojevići, economical disposition of

Moslems, their moving out of Montenegro after the Congress in Berlin, physical extermination and conversion to Christianity in Plav and Gusinje during the first half of the 1913, and the similar phenomena in other regions of Montenegro.